

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№1 / yanvar-fevral 2019

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№ 1 (yanvar-fevral), 2019-cu il

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

- general-leytenant Ayaz Həsənov;
- general-leytenant Nizam Osmanov;
- general-mayor Hilal Nəcəfov;
- general-leytenant Heydər Piriyev;
- general-mayor Natiq Əliyev;
- general-leytenant Zahid Hüseynov;
- general-mayor İkrəm Əliyev;
- general-mayor Məmməd Eminov;
- general-mayor Rasim Əliyev;
- general-mayor Vasif Kazımov;
- general-mayor Ənvər Əfəndiyev;
- polkovnik Elman Səmədov;
- polkovnik Vüqar Hacıyev;
- polkovnik Nəsif Ramazanov;
- mayor Xəyal İskəndərov.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. “Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materialardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

MÜNDƏRİCAT

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətin güc amillərindən düzgün və səmərəli istifadənin vacibliyi

Ramid Hüseynov, Elnur Paşa 3

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Dağlıq ərazidə tank əleyhinə ehtiyatın tətbiqi xüsusiyyətləri və müasir tank əleyhinə vasitələrin perspektiv inkişaf istiqamətləri

Anar Abasov 10

Müasir tipli anten-fider qurğularının açılması və istismar edilməsi xüsusiyyətləri

Cəmil Əsədov 15

Ordu aviasiyası vertolyotlarının lokal müharibələr və silahlı münaqişələrdə tətbiqi təcrübəsi

Sabit Hüseynov 22

Lokal müharibələrdə və hərbi münaqişələrdə aviasiya və hava hücumundan müdafiə qoşunlarının tətbiqinin təhlili

Roman Məhərrəmov 27

Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcı

Novruz Abdullayev, Rauf Abdulov, Sevinc Məmmədova, Aidə Məmmədəliyeva, Aqşin Xəlilov, Aygün Xudayeva 33

HƏRBİ-HUMANİTAR ELMLƏR

Müəllim və kursantların qarşılıqlı münasibətləri: problem baxımından mövcud ədəbiyyatın təhlili

Murad Həmidov 38

HƏRB TARİXİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi siyasəti tarixindən

Əzizağa Qəni-zadə 44

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Hərbi Dəniz Qüvvələrinin gəmilərində ekipajların qidalanmasının təşkili

Aydın Nəcəfov 50

Bölmələrin müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə daşınmasının təşkili xüsusiyyətləri

Elvin Həsənov 56

UOT 355/359

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏTİN GÜC AMİLLƏRİNDƏN DÜZGÜN VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN VACİBLİYİ**siy.e.ü.f.d, dosent Ramid Hüseynov¹****siy.e.ü.f.d, Elnur Paşa²**¹*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*²*Qazi Universiteti, Türkiyə Respublikası*E-mail: ramidhuseynov82@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dövlətin gücü anlayışı, onu şərtləndirən əsas faktorlar izah edilir. Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında güc amillərindən düzgün və səmərəli istifadənin vacibliyi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: dövlətin gücü, hərbi-siyasi potensial, milli təhlükəsizlik, müdafiə gücü, elmi-mədəni səviyyə, səmərəli idarəetmə.

Dövlətin gücü anlayışının mahiyyəti

Güc – hər hansı bir vasitənin (burada canlı vasitələr – subyektlər və cansız vasitələr – material əşyalar, eləcə də kainat elementləri) digər bir vasitəyə tətbiqinin kəmiyyətini əks etdirən bir vasitədir. Daha dəqiq ifadə etsək, güc (qüvvə, potensial) – fərdin, qrupun və ya dövlətin öz məqsədlərinə uyğun olaraq, başqalarının davranışlarına təsir etmək, digər insanların düşüncəsinə və ya davranışlarına nəzarət etmək, yaxud da anlaşılmazlıqları həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq qabiliyyətidir.

Gücün elementləri:

- Təbii – coğrafi, təbii sərvətlər və əhali;
- Sosial – iqtisadi inkişaf, siyasi struktur, milli mənəviyyət;
- İdeoloji – ideyalar, elmin inkişafı, dövlət başçısının müdrikliyi.

Dövlətin daxili və xarici siyasəti onun gücünə tam şəkildə bağlıdır. Öz sərhədləri daxilində olan komponentləri dövlətin daxili gücünü meydana gətirir. Dövlətin gücü onun siyasətinin obyektivi olan resurslardan və subyektlərindən, eləcə də siyasəti təşkil etməsindən asılıdır. Resurslardan istifadə və onların hərəkətə gətirilməsi dövlətin mərkəzi gücünü formalaşdırır ki, bu da, öz növbəsində hakimiyyətin, bürokratik aparatın və digər mərkəzlərin şəbəkələşmiş əsaslarla fəaliyyətini gücləndirir.

Dövlətin daxili potensialı və gücü onun nüvəsidir, yəni müəyyən məkanda yerləşən özüdür. Dövlət siyasətinin potensialı daxili nüvədən ibarətdir [1, s.226]. Dövlətin daxili potensialı böyük olduqda onun xarici gücü də artır. Daxili güc xarici siyasətin formalaşması üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə təkanverici funksiyaları yerinə yetirir. Xarici gücün artması təbii şəkildə dövlətin regionda və dünyada geosiyasi maraqlarını formalaşdırır və onu dünya nizamı sisteminin fəal üzvünə çevirir. Digər tərəfdən dövlətin daxili və xarici gücünün artması, onun milli təhlükəsizliyinin daha etibarlı təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır. Bu da müasir dövrümüzdə dövlətlərin qarşısında duran uzunmüddətli strateji vəzifəni və prioritetləri təşkil edir.

Dövlətin gücü və ya güclü dövlət anlayışlarının əsl mahiyyətini bir qədər də geniş formada izah etməyə çalışsaq, deyə bilərik ki, bu gücü şərtləndirən əsas cəhətlər: onun vətəndaşlarının, əhalisinin layiqli həyat səviyyəsinin, maddi rifah halının yüksək olması, iqtisadi müstəqillikləri, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, demokratik idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi, siyasi plüralizm, azad vətəndaş cəmiyyətinin olmasıdır. Başqa sözlə, dövlətlər müstəqil inkişaf siyasətlərini formalaşdırarkən, ilk növbədə özlərinin malik olduğu iqtisadi, sosial və əmək ehtiyatlarını təhlil edir, onların səmərəli istifadəsi yollarını düşünür, ölkə əhalisinin

yaşayışı, sosial-iqtisadi təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələləri müəyyənləşdirir, onların həlli ilə bağlı milli strategiya hazırlayır və həyata keçirirlər [2, s.99].

Dövlətlərin daxilindəki sərbəstlik insanların sərbəst hüquqlarının meydana gəlməsini zəruri edir. Bunun üçün idarəetmə funksiyasının düzgün, səmərəli və çevik yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa kömək etmiş olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət zorakı aparatı (burada bürokratiyanın zorakı mahiyyəti nəzərdə tutulur) vasitəsilə və bu aparatı öz vətəndaşına tətbiq etməklə güclü ola bilməz.

Səmərəli və effektiv idarəetmə bir tərəfdən dövlətin özünün beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə, mövqeyinin möhkəmlənməsinə, digər tərəfdən daxili resurslarının artmasına, daxili sabitliyin, təhlükəsizliyin təkmilləşməsinə imkan verir.

Dövlətin mövcudluğu iki mühüm şərtlə bağlı olur:

- resursların azad və sərbəst əsaslarla hərəkətə gətirilərək inkişafa xidmət etməsi;
- bu resursların dövlətin müdafiəsinə, onun möhkəmlənməsinə yönəldilməsi.

Dövlətin gücünü şərtləndirən əsas amillər

İqtisadi və coğrafi mühit amilləri. Müasir dünyaya nəzər yetirsək, görürük ki, həyat qarşısında duran ən önəmli məsələ maddi tələbatların təmin edilməsidir. Heç şübhəsiz ki, insanlar bioloji ehtiyacları ödənmədən sosial varlıq olaraq inkişaf edə bilməz. K.Marksın sözləri ilə ifadə etsək, “əvvəl maddiyyat sonra mənəviyyat”. Deməli biz dövləti canlı orqanizm kimi təsəvvür etmiş olsaq, görürük ki, onun güclənməsində ən vacib məqam məhz iqtisadi amillərdir. İqtisadi elementlərə təbii sərvətlərdən tutmuş sənaye potensialının formalaşdırılması da daxil olmaqla bir çox komponentlər (resurslar) aid olunur. O cümlədən dövlətin geostrateji üstünlüyü: yerləşdiyi əlverişli şəraiti, iqlimi, relyefi, dəniz və okeana çıxışı və s. onun güclənməsində mühüm amilə çevrilir. Habelə, quru məkanda, suda və kosmik məkanda geniş iştirak (fəaliyyət) dövlətin resurslarının artmasına, həm də digər məkanlara təsiretmə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır.

İqtisadi güc təbii resurslardan və coğrafi şəraitdən düzgün istifadə etməklə iqtisadiyyatın formalaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli, elm və insan tutumlu, yüksək gəlirli məhsul istehsalı ilə izah olunur. Əksər hallarda inkişaf etmiş dövlətlərin yüksək sənaye potensialı onların təbii sərvətlərə malik olmasını şərtləndirmir. Başqa sözlə, dövlətdə təbii sərvətlərin varlığı onun güclü dövlət olmasına əsas vermir, bunun üçün təbii sərvətlərə düzgün nəzarət edilməli və ondan səmərəli, istehsal yönümlü istifadə edilməlidir [3, s.136].

İqtisadi imkanlardan düzgün və effektiv istifadə dövlətin iqtisadi gücünü, beynəlxalq proseslərə təsir imkanlarını formalaşdırmaqla, yanaşı, onun digər dövlətlərdən iqtisadi asılılığının azalmasına da şərait yaradır. Bu vəziyyət ölkənin ərzaq təminatının böyük bir faizinin daxili resurslar hesabına təmin edilməsinə imkan verir. Belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən yararlanmaqla idxal hesabına ölkə daxilində əhalinin ərzaq təminatı məsələsinin həllinə imkanlar yaradırsa, digər tərəfdən ölkəyə ərzaq ekspansiyası və aşağı keyfiyyətli qida məhsullarının gətirilməsi nəticəsində daxili istehsalçı və istehlakçıların mənafeələrinə ziyan vurulması təhlükəsi yaranır [4, s.335]. Deməli, iqtisadi gücün yüksəldilməsi nəticə etibarilə dövlət suverenliyinin, müstəqilliyinin beynəlxalq səviyyədə möhkəmlənməsi ilə paralel, onun milli təhlükəsizliyin mühüm hissəsi olan iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına etibarlı zəmin yaradır.

Beləliklə, milli güc ünsürlərinin inkişaf etməsi, güclənməsi üçün lazım olan əsas maddi və maliyyə ehtiyacları iqtisadi güc tərəfindən yerinə yetirilir. İqtisadiyyatı güclü olmayan heç bir ölkə milli hədəflərinə demək olar ki, çata bilməz. İqtisadi güc zəif olarsa, bundan eynilə hərbi gücdə təsirlənər və ordu yeni texnologiya ilə təmin edilə bilməz.

İdarəçilik amili. Dövlətin idarəçilik funksiyası hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında normal münasibətlərin yaranmasına xidmət edir. Belə ki, vətəndaşların təkcə maddi tələbatlarının ödənilməsi, maddi rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində addımların atılması cəmiyyətin sosial inkişafının arxa plana keçirilməsinə səbəb olmamalıdır. İdarəçilik sisteminin düzgün,

effektiv, mütəşəkkil təşkili iqtisadi tələbatla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin sosial, siyasi, etnik, dini qrupları arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, idarəetmədə onların bərabər iştirakının təmin olunması, sosial birliyin möhkəmləndirilməsi dövlətin gücünü şərtləndirən və sisteminin kövrəkləşməsinin qarşısını alan amillərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, Suriyada, Liviyada baş vermiş hadisələrin təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, dövlət orta səviyyədə də olsa, cəmiyyətin maddi tələbatının ödənilməsinə nail ola bilmişdir. Amma yuxarıda sadaladığımız digər amillərin diqqətdən kənar saxlanması vətəndaşla-dövlət arasındakı münasibətlərin istənilən səviyyədə bərqərar olmasına gətirib çıxarmamışdır. Nəticə bu da xarici qüvvələrin təsiri ilə siyasi, etnik, dini qruplar arasında münaqişələrin, vətəndaş müharibələrinin başlanmasına, siyasi sabitliyin, dövlət-xalq münasibətlərinin gərginləşməsinə və ölkənin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, daxili münaqişələr cəmiyyətdə sabitsizliyin mənbəyidir və çox vaxt daxilində inkişaf etməyə başladığı siyasi birliyin dağılmasına gətirib çıxarır. Zahir münaqişələr də müharibələrlə nəticələndikdə çox böyük dağıntılara səbəb olur [5, s.9]. Siyasətşünas alim F.Fukuyamanın sözləri ilə ifadə etsək “dövlətin güclənməsinə cəmiyyətdə sabitliyin yaradılması və dövlət strukturlarının səmərəliliyi mühüm rol oynayır”. Deməli siyasi sabitliyin pozulması dövlətin daxili və xarici gücünü zəiflədir və hər iki tərəfdən gələn təsirlərə dayanıqlılığını aşağı salır.

Elmi-kadr potensialı. Dövlətin gücü, ilk növbədə cəmiyyətin elmi potensialının, elm tutumlu sahələrin yüksəldilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətindən asılıdır. Bura tədris müəssisələrindən tutmuş, elmi-tədqiqat müəssisələrinə qədər olan subyekt, vasitə və elementlər daxildir. Elmi güc təbii ki, dövlətin bütün sahələrdəki fəaliyyətinin güclənməsinə şərait yaradır. Belə ki, elmi güc ölkənin dayanıqlı, sabit, davamlı, gələcəyə hesablanmış inkişafının nəzəri və konseptual əsasını hazırlayır və bu da iqtisadi, siyasi, hərbi potensialın formalaşmasına təkan verir.

Təsadüfi deyil ki, II Dünya müharibəsində böyük dağıntılara məruz qalmış, iqtisadiyyatları çökmüş Yaponiya və Almaniya ABŞ-ın ayırdığı kredit yardımını əsas etibarilə elm-təhsilin inkişafına yönəldilər. Düşünülən strateji addım 5-7 il sonra öz ciddi nəticələrini göstərmiş oldu. Dünyanın çox geridə olan bu iki dövləti öz inkişaflarına görə 2-3-cü yerlərə yüksəldə bildilər. Məhz o dövrdə yaradılmış elmi əhəmiyyət daşıyan, innovativ iqtisadi potensial hazırkı dövrdə də Yaponiya və Almaniyanın dünyadakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə öz təsirini göstərməkdədir. Elmi potensial təkcə iqtisadi gücün formalaşmasına deyil, eyni zamanda peşəkar, müasir tələblərə cavab verən, çevik idarəetmə bacarığına malik olan, yüksək intellektual kadrların yetişməsinə şərait yaradır. Yüksək intellektual potensiala malik şəxslərin əksəriyyət təşkil etdiyi cəmiyyət dövlət gücünün və beynəlxalq arenada nüfuzunun artmasına da təkan verir. Başqa sözlə, cəmiyyətin yetkinliyi onun xarici qüvvələrin mənfi təsirlərinə dayanıqlılığını, ölkənin milli təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılmasında öz dövlətinə dəstəyini təmin etmiş olur.

Mədəni və intellektual səviyyə. Bu, həm də maariflənmə və özünüdərkə bağlıdır. Dövlət nə qədər mədəni səviyyəsi olan sakinlərə malik olarsa, bir o qədər güc nümayiş etdirmiş olar. Mədəniyyət bir norma olaraq insanların ruhi sağlamlıq və yaradıcılığına xidmət edir. Mədəniyyət mənsubluğu bütövlükdə cəmiyyətin kimliyini müəyyənləşdirməklə yanaşı, dövlətçiliyin əsas komponentlərindən birinə çevrilməlidir. Dövlət quruculuğu kursunda mədəniyyət amilinin idarəetmə sistemini yaradan parametrlərdən biri kimi yer alması, cəmiyyətin daxili bütünlüyünü təmin edir və dünyaya inteqrasiya üçün geniş fəaliyyət sahəsi yaradır.

Təbii ki, mədəniyyət güc qismində hərbi və iqtisadi gücdən daha sivil və humanist bir məfhumdur. XXI əsr “humanizm əsri” adlandırılan bu məqamı nəzərdə tuturlar. Lakin geosiyasətdə mədəniyyətin hansı məqsədlərlə istifadə edilməsi məsələsi də önəmlidir. Dünyanın böyük gücləri mədəniyyətdən başqalarını təsir altında saxlamaq, onun mədəni məkanına müdaxilə və nəzarət etməklə öz siyasi, hərbi və geosiyasi məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirlər. Övvəlki dövrlərdə dünya hərbi və ya iqtisadi güclə zəbt edilirdisə, hazırda mədəniyyət, texnologiyalar, incəsənət və ideologiya ilə işğal olunmaqdadır [6, s.37].

Müdafiə və hərbi güc amili. Dövlətin özünü müdafiə strukturlarının gücü təbii ki, dövlətin baza gücündən, bu da, öz növbəsində vətəndaşlarının sosial rifah halından asılı olur. İqtisadi və siyasi azadlıq şəraitində vətəndaşının sosial və iqtisadi cəhətdən güclü olması dövlətin müdafiə gücünün artmasına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına imkan verir.

Böyük dövlətlər dünyada mövcud ehtiyatların əldə edilməsi və onlar üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün geosiyasi və geostrateji maraqlarını həyata keçirirlər. Bu zaman dövlətlər özlərinin iqtisadi və hərbi güc faktorundan istifadə edirlər. Bu bir tərəfdən kiçik, müdafiəsi çoxda güclü olmayan dövlətlərin suverenliklərinə, ərazi bütövlüklərinə təhlükə kimi qiymətləndirilsə, digər tərəfdən güclü dövlətlərin mövcudluğu və hegemonluğa can atmaları beynəlxalq münasibətlərdə sabitliyi təmin edir [7, s.14].

Dövlət özünü müdafiə üçün yaratdığı hərbi birləşmənin əsas məqsədi həm idarəetmə strukturları və vətəndaşlar arasında ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsindən, həm də daxili və xarici müdaxilənin qarşısının alınmasından ibarətdir. Yalnız bu halda güc strukturları təzyiç aparatı kimi yox, müdafiə və mühafizə aparatı kimi çıxış etmiş olur. Deməli, müdafiə və hərbi potensialının güclənməsi dövlətin suverenliyinin, müstəqilliyinin etibarlı qorunmasına təminat yaradır.

Ancaq unutmamaq olmaz ki, müdafiə və hərbi potensialın güclənməsinin də özünün mühüm şərtləri var. İlk növbədə peşəkar, çevik idarəetmə qabiliyyətinə malik zabit kadrlarının, yüksək iqtisadi-sosial təminatın (müasir sənaye kompleksinin mövcud olduğu iqtisadi potensialın), müasir silahların, döyüş qabiliyyətinin olduğu ordunun formalaşması vacibdir. Bu baxımdan, nəzəriyyəçilər “güclü dövlətlərin və ya dövlətlər ittifaqının öz maraqlarını təmin etmək üçün hərbi və iqtisadi vasitələrin birgə istifadəsini labüd hesab edirlər” [6, s.33].

Güclü ordunun əsas kriteriyaları aşağıdakılardır:

- müasir texnologiya və silahlarla təchizatı və hazırlığı;
- zabit kadrlarının peşəkarlığı (hərbi təhsilin səviyyəsi);
- idarəetmənin çevikliyi, effektivliyi və mütəşəkkilliyi;
- döyüş qabiliyyəti və vətənpərvərlik (mənəvi-psixoloji);
- iqtisadi və sosial təminat.

Xalqın milli xarakteri, cəmiyyətin rasionallığı və ideoloji amillər. Milli-mənəvi dəyərlər cəmiyyətin gücünü qidalandıran mənbədirsə, müasirləşmə onun daim dəyişən ətraf aləmə adaptasiyasını təmin edən prosesdir. Cəmiyyətin inkişaf etməsində və ya tənəzzülündə həm xalqların milli xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir, həm də onların idarəetmə rejimlərinin mahiyyəti önəmli rol oynayır. Belə halda nə cür güc olursa olsun, rəqibin gücünü hesablamağa başlayarkən onun milli xarakterinin fərqlilikləri diqqətə alınmalıdır.

Dövlətin gücünü müəyyənləşdirən vacib məqamlardan biri də milli və dini səviyyədə tolerantlıq mühitinin olmasıdır. Yəni siyasi dünyagörüşünün, təhsil səviyyəsinin yüksək olması ilə paralel, həm də milli mənlilik şüurunun, milli birliyin, dini adət-ənənələrə olan sadiqliyin möhkəm olması milli təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasında mühüm amildir. Unutmamaq ki, separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm özünün istənilən formasında dövlətin və cəmiyyətin fundamental əsaslarını sarsıtmaqla, ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə mənbəyi ola bilər [8, s.131].

Hakim qrupun idarəçilik xüsusiyyətləri (liberal, mühafizəkar və s.) və idarəetmə forması (demokratik, totalitar və avtoritar) cəmiyyətin tərəqqisində və tənəzzülündə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rasional xarakterli xalqlar digərlərindən fərqli olaraq daha çox inkişaf edir, geniş imkanlara malik olur və məişət adətlərindən asılı vəziyyətdə qalmırlar. Belə ki, rasional cəmiyyətlər öz üzvlərinin potensialından daha səmərəli istifadə etməklə onu dövlətin gücünün artırılmasına yönəldirlər.

Cəmiyyətin rasional təfəkkürü dövlət-xalq arasında olan münasibətlərin daha da yaxınlaşmasını, etibarlılığı və etimadı təmin etmiş olur. Hər bir xalq üçün onun mənsub olduğu dövlətdən ona yaxın ola biləcək, onun hüquq və azadlıqlarını daha etibarlı təmin edə biləcək ikinci dövlət ola bilməz. Bu amili düzgün müəyyənləşdirməyi bacaran xalq mövcud rejimin fəaliyyətindən narazı qaldığı təqdirdə öz suverenliyini təmin etmək üçün “demokratiyanın verdiyi hüquq və prinsiplərdən” (əgər bu prinsiplər qanunla qadağandırsa, onda özlərinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində

qəbul edilmiş təbii hüquqlarından faydalanmalıdırlar) istifadə etməlidir. Belə bir vəziyyətdə “xarici qüvvələrin” ölkənin suverenliyi və müstəqilliyinə qəsd etməsinə şərait yaradılmamalıdır.

Ərəb ölkələrində (Suriya, İraq, Liviya və s.) baş vermiş hadisələrin gedişini, xarici qüvvələrin müdaxiləsini, ölkənin beynəlxalq koalisiyanın döyüş meydanına çevrilməsini, minlərlə əhalinin qırılmasını, qaçqın vəziyyətinə düşməsinə və s. səbəb etibarilə milli xarakterin, milli özünü dərkən zəifliyi, dövlət-xalq münasibətlərində milli etimad mühitinin aşağı səviyyədə olması kimi qiymətləndirmək olar [9, s.337].

İdeologiya – (ideyaların məcmusu) dövlət mənafehlərinin keşiyində dayanmaqla vətəndaşların baxışlarını ciddi müəyyənləşdirilmiş dəyərlərə və mahiyyətə doğru istiqamətləndirən norma kimi çıxış edir. Bütün ideologiya insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına söykənməli, bu hüquqlarının inkişafına xidmət etməlidir. İdeologiya cəmiyyət üzvlərinin enerjisindən səmərəli istifadə etməklə, bütünlükdə dövlətin sağlam inkişafına təkan verir.

Xarici siyasətdə iştirak amili. Güclü dövlət qurmaq üçün xüsusi xarici siyasət kursu formalaşdırmaq lazımdır. Güclü dövlətin təşəkkül dinamikası ilə xarici siyasətin çevikliyi bir-birinə uyğun olmalıdır. Həqiqi xarici siyasət dövlətin iqtisadi, demoqrafik, hərbi, elmi-texniki və mədəni potensialına əsaslanır.

Digər tərəfdən dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına söykənən ədalətli davranışı (öz maraqlarını təmin etməklə), onlarla əlaqələr qurması özünü beynəlxalq aləmdə müdafiə etmiş olur (hərbi təcavüzlərinə məruz qalma ehtimalları azalır). Bu kriteriyalar ölkəyə güclü sərmayə cəlb edilməsinə də imkan verir.

Kiçik dövlətlərin böyük dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətləri ikincilərdən müasir təcrübənin, müsbət ideyaların əldə edilməsinə, daxili resursların istifadəsi və reallaşması üçün investisiyaların cəlb olunmasına, onların birgə iştirakının təmin edilməsinə imkan yaradır.

Xarici siyasətin düzgün qurulması ölkənin daxili inkişafına təkan verməklə, onun geosiyasi, geostrateji mövqeyinin, təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə təminat yaradır.

Yuxarıda sadalanan hər bir amil dövlətin gücünün müəyyənləşdirilməsi, onun beynəlxalq aləmdə və ölkə daxilində nüfuzunun artmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas odur ki, dövlət özünün güclənməsi üçün qeyd olunan amillərdən səmərəli formada, məqsədyönlü şəkildə istifadə etmiş olsun.

Əks hallarda bəzi dövlətlərin çox zəngin daxili resurslara malik olmasına baxmayaraq, səmərəsiz idarəetmə, demokratik prinsiplərin, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, gələcəyə hesablanmış vahid strateji xəttin olmaması, elm-təhsilin arxa plana çəkilməsi və düşünülməmiş addımlar səbəbindən onlar zəifləməyə doğru gedirlər.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin gücünün yaranmasının əsasları

Beynəlxalq gücün məzmunu. Dövlətin güclənməsi ilə onun hakimiyyətinin həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə gücü artır. Gücün artması dövlət resurslarının həcmi ilə bağlıdır. Bu baxımdan da zəif dövlətlə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətin də gücü eyni səviyyədə olmur.

Dövlətin gücü onun xarici siyasət istiqamətlərinin yaranmasına və beynəlxalq nüfuzunun artmasına təkan verir. Gücün artması prosesləri bir tərəfdən istiqamətlərin sayını çoxaldır, tərkibini zənginləşdirir, digər tərəfdən də yeni istiqamətlərin yaranmasını zəruri edir. Məsələn, dövlətin iqtisadi və elmi potensialının artması onda kosmik sənayenin və digər nəhəng elmi-tutumlu daşıyan sahələrin inkişafı üçün şərait yaradır (Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya və b. bu sahədə böyük uğurlar əldə etmişlər).

Dövlətin güclü olması ona beynəlxalq münasibətlər sferasında yüksək təsir imkanını yaradır. Məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin kimi böyük dövlətlərin iştirak etdikləri beynəlxalq münasibət sahələri digər kiçik dövlətlər üçün iştirak imkanları baxımından mövcud olmaya və ya məhdud ola bilər. Güc dövlətin iştirak səviyyəsini müəyyən edir. Böyük gücün olması böyük potensiala malik olan

ərazilərin tənzimlənməsi üçün vacibdir və müdafiə və təminatmə üçün xüsusi önəm kəsb edir. Digər tərəfdən böyük güc daxili məzmunundan irəli gələrək daima öz maraqlarını gücləndirmək və əhatə dairəsini genişləndirmək funksiyasını həyata keçirməyə çalışır. Dövlət böyüdükcə məsuliyyət sferası da böyüyür və dövlətin ərazilər üzrə müdafiə məsuliyyəti də artır.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər güclərinə görə çıxış etməklə sistemin təşkili və formalaşmasında da iştirak edirlər. Beynəlxalq sferada açıq iştirak dövlətin gücünün yaranmasına xidmət edir. Dövlətlərin daxili güclərinin artması onların xarici güclərinin artmasına təsir göstərir. Belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin gücləri iki istiqamətdən yaranır:

– birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, onun *nüvəsi* çox güclü olur və xarici siyasətinə təsir göstərir;

– ikincisi, dövlət beynəlxalq münasibətlərə qoşulur və beynəlxalq münasibətlərin kompleks şəkildə formalaşmasında iştirak edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclənməsinə dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq davranışı, onlara əməl etməsi də təsir göstərir.

Dövlətin güclənməsində iqtisadi və sosial-siyasi vəziyyətlərin düzgün və çevik qiymətləndirilməsi amili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəraitin vaxtında qiymətləndirilməsi və vaxtında çevik reaksiyalar verilməsi dövlətin siyasi sisteminin işini səmərəli edir. Dövlət resurslar mərkəzinə qoşulur və resursların dövlətlərdən-dövlətlərə hərəkətini təmin edir. Başqa sözlə, dövlət öz resurslarından səmərəli istifadəsi və ölkəyə xarici resurs axınının təmin etməsi (əlverişli investisiya mühitinin yaradılması) nəticəsində güclənə bilir.

Nəticə

Beləliklə, aparılmış təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir dövlətin bu və ya digər formada müxtəlif güc resurslarına malik olması onun üçün üstünlük yaratsa da, bu üstünlük hələ tam olaraq onun suverenliyinin, müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, ümumilikdə isə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün kifayət deyil. Dövlətin məxsus olduğu güc faktorlarının onun daxili və xarici təsir imkanlarının artmasında, təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rol oynaması üçün ondan düzgün və səmərəli istifadə edilməsi vacibdir. Düşünülüb siyasət, məqsədyönlü idarəetmə bu gücdən səmərəli istifadəni təmin etmiş olur. Siyasət düzgün aparılmazsa, istənilən güc amilinin olmasına baxmayaraq o, milli və hərbi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında hər hansı bir rol oynamır. Hətta dövlətin daxili və xarici potensialını zəiflətməklə onu digər dövlətlərə qarşı mübarizədə çox çətin duruma salır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəsimov E. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 320 s.
2. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011, 440 s.
3. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2007. 208 s.
4. Şəkəraliyev A. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, İqtisad Universiteti, 2009, 415 s.
5. Sanisteban L.S. Siyasət elminin əsasları. Bakı, 1994, 64 s.
6. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.
7. Xəlilov C. Milli Təhlükəsizlik Strategiyası. Dərslik. Bakı, ADMİU, 2016, 465 s.
8. Hüseynov R. Beynəlxalq geosiyasi proseslər və Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi elmlər. Bakı, 2016, № 2 (2), s.129-135

9. Hüseynov R. Multikultural təhlükəsizlik: dünya reallıqları və Azərbaycan modeli / "Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri". Beynəlxalq konfransın materialları toplusu. s.334-339.

Аннотация

Важность правильного и эффективного использования силовых факторов государства для поддержания национальной безопасности

Рамид Гусейнов, Эльнур Паша

В статье описывается понятие власти государства, обуславливающие его основные факторы. Исследована важность правильного и эффективного использования силовых факторов государства для обеспечения национальной безопасности.

Ключевые слова: государственная власть, военно-политический потенциал, национальная безопасность, обороноспособность, научно-культурный уровень, эффективное управление.

Abstract

The importance of using the power factors of the state in a right and efficient way in order to maintain the national security

Ramid Huseynov, Elnur Pasha

The article describes the concept of power of the state and the main factors that make it conditioned. The importance of correct and effective use of power factors of the state for supplementing national security has been researched.

Keyword: power of state, military and political potential, national security, defense power, Scientific and cultural level, efficiently management.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.10.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 05.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 15.01.2019

UOT 355/359

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ TANK ƏLEYHİNƏ EHTİYATIN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜASİR TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ**mayor Anar Abasov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*E-mail: a.abasov78@mail.ru

Xülasə. Məqalədə dağlıq ərazidə tank əleyhinə ehtiyatın tətbiqi xüsusiyyətləri və müasir tank əleyhinə vasitələrin perspektiv inkişaf istiqamətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: dağlıq ərazi, tank, tank əleyhinə ehtiyat, açılma həddi.

Giriş

Torpaqlarımızın 20 faizi işğal altındadır. İşğal altındakı rayonlar, əsasən, dağlıq ərazilərdən ibarət olduğundan artilleriyanın döyüş fəaliyyətində çoxsaylı faktorlar (dağlıq ərazidə dəqiq cəbhə xəttinin olmaması, şəxsi heyətin döyüş aparma təcrübəsinin az olması, dəyişən hava şəraiti və s.) nəzərə alınmalıdır. Bu faktorlar dağlarda müharibənin dinamikasına təsir edən və döyüşün effektivliyini aşağı salan amillərdəndir. Mürəkkəb landşaftlı dağlıq ərazi artilleriya silahlarının effektiv istifadəsində də çətinliklər yaradır.

Dağlarda artilleriyanın döyüş fəaliyyətinə aşağıdakı amillər təsir edir [1, s.102]:

- ərazinin kəskin dərə-təpəliyi, müşahidə və atəş üçün ölü bölgələrlə gizli yaxınlaşma yollarının çoxluğu, hədəflərin kəşfiyyatının və zərərvermənin çətinliyi (xüsusilə də asma trayektoriyalı toplarla hədəfə zərərvermə məhdudlaşır və bir çox hallarda mümkün olmur);
- düşmən tərəfindən çoxyaruslu atəş sistemli və maneəli, eşelonlaşdırılmış müdafiə sisteminin yaradılması səbəbindən düşmən müdafiəsini yarmaq üçün artilleriya sayının və atəş tapşırıqlarının həcmının artırılmasına ehtiyacın olması;
- artilleriyanın yerləşməsi üçün əlverişli ərazi sahəsinin məhdudluğu;
- yolların məhdudluğu, kəskin yol ayrılıqları və aşırımların çox olması səbəbilə artilleriya silahları və sursatın daşınmasının çətinləşməsi;
- meteoroloji şəraitin kəskin dəyişməsi;
- dağ çaylarının iti sürətlə axması, həmçinin çaylarda suyun səviyyəsinin tez-tez dəyişməsi;
- qışda qəfil baş verən qar uçqunları, yaz və payızda isə sel axınları.

Bu isə komandirlərin qərar qəbul etməsinə, şəxsi heyətin döyüş qabiliyyətinə, texnika və silahların imkanlarına mənfi təsir göstərir. Belə şəraitdə tank əleyhinə ehtiyatın tərkibinə daxil olan TƏİR və TƏRK-nin tətbiq olunması daha məqsəduyğundur. Birliyin (birləşmənin) tank əleyhinə ehtiyatı bölmələrin cinahlarını, tank təhlükəli istiqamətləri, ara boşluqları yarım keçmiş düşmənin tank və zirehli texnikaları ilə mübarizə aparmaq üçün təyin olunub. O, bir qayda olaraq, tank əleyhinə artilleriya və tank əleyhinə idarəolunan raket komplekslərindən yaradılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dağlıq ərazidə döyüş zamanı tank əleyhinə ehtiyatın dəstəyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də bölmələrin dağlıq ərazidə tank əleyhinə artilleriya ilə dəstəklənməsi vacib amillərdəndir [1, s.106].

Dağlıq ərazidə tank əleyhinə ehtiyatın tətbiqi

Dağlıq ərazinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinə aşağıdakı təsirləri vardır [2, s.105]:

- əsas bölmələrdən ayrı manevr edən bölmələrin fasiləsiz atəşlə dəstəklənməsi çətinləşir;

- döyüşə girən zaman manevr edən artilleriyanın atəş imkanlarının aşağı düşür, belə ki, eniş-yoxuş yollarının kəskin mailliyi 10% təşkil etdikdə, qarışıq bölmələrin sürəti 10-12 km/saat təşkil edir;
- mailliyin ikiqat kəskinləşməsi zamanı isə orta sürət 1,5-2 dəfə azalır;
- hündürlüyün hər 1000 m artması ilə mühərriklərin gücü 8-10%, 2500-3000 m hündürlükdə eniş və yoxuşlarda hərəkət sürəti 25%, 3500-4000 m də isə 50% azalır.

Dağlıq ərazidə ölü sahələrin olması atəş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə maneə yaradır, tankların və zirehli texnikaların bizim bölmələrə gizli yaxınlaşmasını təmin etməklə yanaşı, tank əleyhinə bölmələrimizin də atəşəçmə effektivliyi və gizliliyini azaldır.

Şəxsi heyətin və döyüş texnikasının gizlənməsi üçün ərazi qırışıqlarından, dağ mağaraları və tunellərindən, onların olmadığı, bərk süxurlu ərazilərdə isə torpağı, qum kisələri və daşları tətbiq etməklə yarımədərnləşdirilmiş sığınacaqlardan istifadə olunur.

Döyüş düzülüşü elementlərinin yerləşdirilməsi zamanı dağ çayları və bulaqların xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Ona görə ki, güclü yağış və isti hava zamanı onlar dərin və sürətli axınlara çevrilə bilər.

Mühəndis işlərinin aparılması zamanı partlayıcı vasitələrdən geniş istifadə oluna bilər. Manevr imkanlarının artırılması üçün maşının hərəkətini çətinləşdirən, mühərrikin gücünü azaldan yolların xüsusiyyətlərini və dəniz səviyyəsinin hündürlüyünü nəzərə almaq lazımdır.

Dağlıq relyefə görə tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin döyüş vəziyyətinə gətirilməsi üçün lazımi rayonların sayı və sahəsi azaldığından tank əleyhinə bölmələr bir neçə açılma hədlərində və ya əksinə tank əleyhinə divizionun açılma hədlərində, toplar arasında məsafəni azaltmaqla, eləcə də açılma hədlərini yolboyu eşelonlaşdırmaqla yerləşdirilir. Bu da düşmənin tank və zirehli texnikalarının məhv edilməsi zamanı atəş və idarəetmənin çətinləşməsinə gətirib çıxarır.

Hücumda TƏİR və TƏRK bölmələri ilə döyüş əməliyyatlarının təşkili və aparılmasında dağlıq ərazinin bir çox xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Xəritə üzərində dağlıq ərazini qiymətləndirmək çox çətindir. Buna görə də açılma hədləri və müşahidə məntəqələrinin seçilməsi, ancaq ərazinin vizual kəşfi zamanı mümkündür.

Açılma hədlərinin seçilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, yağış və uçqunlar nəticəsində çaylarda suyun səviyyəsi kəskin çoxala və bu zaman ərazilər su altında qala bilər. Ona görə də açılma hədlərini çay yataqları və su hövzələrinin yaxınlığında seçmək olmaz. TƏİR (TƏRK) qurğularının açılma hədləri adi şəraitdəkindən az və ya çox məsafədə yerləşə bilər.

TƏİR (TƏRK) bölmələri düşmənin arxasına keçən bölmələrin döyüş fəaliyyətini dəstəkləmək və ya hücumda ələ keçirilən hakim yüksəkliklərin gücləndirilməsi üçün ayrıla bilər. Bu zaman bölmə komandirinə atəş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində sərbəstlik verilir. Atəş açılan zaman, ilk növbədə düşmən müdafiəsinin aşağı hündürlüklərində yerləşən hədəflər məhv edilir.

Dəstəklənən ümumqoşun bölməsinin (hissəsinin) fəaliyyət zolağında yollar olmadıqda yuxarı komandirin icazəsi ilə qoşunların fəaliyyət zolağının yerdəyişməsinə yol verilir.

TƏİR (TƏRK) bölmələrinin qarşısında müdafiənin ön xəttində, çay və dağ keçidlərində olan düşmən tanklarının məhv edilməsi tapşırığı qoyulur. Vaxtlı-vaxtında atəşin açılmasını təmin etmək üçün belə yerlərə daim nəzarət olunur. Açılma hədləri cinah atəşini açmağın mümkünlüyünü nəzərə almaqla müdafiənin qonşu sahələrində də seçilə bilər. Hədəflərin çoxyaruslu yerləşməsi və yaxın döyüşlərin mahiyyətinin artması nəticəsində düşmənin müdafiəsində atəş vasitələrinin və düzünə (yarımdüzünə) atəş tapşırıqlarında artilleriyanın rolu 1.5-2 dəfə artır.

Atəşlə əhatə olunmayan sahələrin sayını azaltmaq üçün açılma hədləri cinahlarda, hətta qonşu sahələrdə də seçilə bilər. Açılma hədləri adi şəraitdəkindən daha kiçik və ya böyük məsafələrdə yerləşə bilər [2, s.106].

Dağlarda döyüşün gedişində ayrı-ayrı TƏİR (TƏRK) qurğuları və taqımlarının atəşinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Yollara, keçidlərə vaxtında açılmış atəş düşməyə böyük zərər vura və onun hərəkətini uzun müddət ləngidə bilər [2, s.107].

Müasir tank əleyhinə vasitələrin perspektiv inkişaf istiqamətləri

Müasir şəraitdə düşmənin zirehli tank birlikləri ilə mübarizənin aparılması çətinləşmişdir. Bu, ilk növbədə zirehli texnikanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Üçüncü nəsil tanklar taktiki-texniki xüsusiyyətlərinə görə geniş imkanlara malikdir və buna görə də onların döyüş imkanları da artmışdır. Müasir tankların atəş tezliyi, dəqiqliyi və atəşinin uzaqlığı da artmışdır. Onlar yeni nişangahlar, naviqasiya və kosmik avadanlıqlar, aktiv müdafiə vasitələri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri ilə təchiz edilmişdir ki, bu da onların həm gündüz, həm də gecə vaxtı effektiv fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. Bütövlükdə, son 15 il ərzində tankların və həmçinin PDM, ZTR və digər zirehli texnikanın sonrakı təkmilləşdirməsi əsas ümumqoşun birliklərinin döyüş potensialını iki dəfə artırmışdır.

Müasir tanklarının döyüş imkanları artdıqca tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin silah və texnikalarının təkmilləşdirilməsi də vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Motoatıcı və tankçılardan fərqli olaraq, düşmən atəşi altında döyüş meydanında bütün manevrəmə növləri TƏEht üçün praktiki olaraq imkansızdır. Bu halda, tank əleyhinə ehtiyatın, yalnız bir üstünlüyü – birinci atəşə başlama üstünlüyü vardır. Məlumdur ki, sonra atəş açan tank əleyhinə hər bir vasitə düşmən üçün bir nömrəli hədəfə çevrilir.

Dağlıq ərazidə ikinci ešelonda (ehtiyatda) olan birliyin tank əleyhinə ehtiyatının irəliyə-cəbhəyə doğru manevr etməsi və düşmənin ehtimal olunan hücum cəbhəsinin cinahlarında açılma həddini tutması məqsəduyğundur. Bu halda, tank əleyhinə ehtiyat əvvəlcə göstərilən həddə döyüş düzülüşünə açılmalı, döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gətirilməli və yalnız bundan sonra atəşə başlamalıdır. Yəni öz konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə tank əleyhinə raket kompleksləri, nə də yedəklənən tank əleyhinə toplar hərəkətdə olarkən atəşə imkanlarına malik deyildir. Deməli, düşmən TƏEht-nin açılma həddini aşkar etdikdə ona qarşı artilleriya atəşlərindən istifadə edə, ona taktiki aviasiya ilə zərbələr endirə, cinahlar və arxadan hücum əməliyyatı həyata keçirə bilər. Ona görə də ümumqoşun bölmələri və aviasiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqə yaratmadan, örtülü atəş mövqelərindən artilleriya dəstəyi, HHM vasitələri tərəfindən hava mühafizəsi, yerdə isə mühəndis maneələri olmadan TƏEht nəinki qarşıya qoyulan tapşırığı yerinə yetirməyə, hətta müdafiənin dərinliyinə, yeni həddə çəkilməyə belə vaxt qazana bilməyəcək, döyüş meydanını tərk edən zaman çətin bir vəziyyətlə, hətta döyüş qabiliyyətini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalacaqdır [2, s.108].

İraq ordusunun koalisiya qüvvələrinə qarşı apardığı döyüş fəaliyyətlərinin acı təcrübəsi onu göstərir ki, müasir əməliyyatlarda Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) vasitələri ilə qoşunların etibarlı mühafizəsi olmadan müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyil. HHM bölmələri, yalnız ümumqoşun birlikləri tərkibində mövcuddur, onlar praktiki olaraq tank əleyhinə bölmələrdə yoxdur. Məhz tank əleyhinə bölmələr dağlıq ərazidə qoşunlar tərəfindən tutulmamış sahələri (cinahları) örtəcək və ya müdafiə olunan birliklər (həmçinin onların HHM sistemi) böyük itkilərə məruz qaldığı yerlərdə döyüş aparacaqdır. Bundan başqa, hesablamalar göstərir ki, müdafiə əməliyyatında tank əleyhinə ehtiyat hələ açılma həddinə irəliləyən zaman, hər şeydən əvvəl, düşmən aviasiyasının zərbələri nəticəsində üçdə birindən yarısına qədər itirə bilər. Əgər nəzərə alsaq ki, dağlıq ərazidə müdafiənin yarılmasında düşmənin tank və mexanikləşdirilmiş birlikləri ilə yanaşı, çox sayda döyüş vertolyotu istifadə olunacaq, o zaman tank əleyhinə ehtiyatlar hələ döyüşə girənə qədər məhv edilə bilər.

Beləliklə, dağlıq ərazilərdə tank əleyhinə artilleriya bölmələri öz ştatında HHM vasitələrinə malik olmalıdır. Bu problemi tank əleyhinə birlikləri DZRK ilə silahlandırılmış ştatdankənar atıcı-zenitçilərlə gücləndirməklə həll etmək olar. Müasir SPIKE tipli tank əleyhinə raket kompleksləri (xüsusən də dağlıq ərazidə PUA-larla birgə tətbiq edilən zaman) dağın arxa yamaclarında yerləşən tank və zirehli texnikaları məhv etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu da düşmənin tank və zirehli texnikalarının döyüşə girmədən məhv olması deməkdir.

Dağlıq ərazidə birliyin (birləşmənin) tank əleyhinə ehtiyatı səyyar maneəqurma dəstəsi, mühafizə bölməsi və özüyəriyən artilleriya divizionu (PDM-də gedən motoatıcı tabor ilə (tank taboru

ilə) birgə fəaliyyət göstərdikdə reaktiv artilleriya divizionu və döyüş vertolyotları) ilə dəstəkləndikdə onun imkanları 2,5-3 dəfə artır.

Döyüşün bütün növlərində tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi tank əleyhinə ehtiyat və səyyar maneəqurma dəstəsi və həmin istiqamətdə döyüş aparən birliklərlə qarşılıqlı əlaqənin bacarıqlı, dəqiq təşkil edilməsindən asılıdır. Tank əleyhinə ehtiyat və səyyar maneəqurma dəstəsinin fəaliyyətlərinin uzlaşdırılması bütün hallarda onların döyüş imkanlarının maksimal istifadəsini təmin etməlidir.

Düşmənin son təxribat xarakterli fəaliyyətlərinin qarşısını alarkən Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində bölmələrimiz tərəfindən düşmən tankları və digər zirehli texnikalarına qarşı SPIKE və FAQOT tipli tank əleyhinə raketlər istifadə edilmiş və uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur.

Şək. 1. SPIKE-LR

İsrail istehsalı olan SPIKE-SR tipli tank əleyhinə raketlər 50-800 m, SPIKE-LR isə 200-4000 məsafədə hədəfləri məhv etmək üçün nəzərdə tutulur. SPIKE-SR tipli raketin çəkisi 9 kq, SPIKE-LR tipli raketin çəkisi isə 13 kq-dır. SPIKE-LR sisteminə əlavə olaraq, komanda buraxma bloku (5 kq), termal kamera (4 kq), batareya (1 kq) və üçayaq (3 kq) daxildir [3, s.12].

Şək. 2. SPIKE-LR

Rusiyanın nüfuzlu hərbi ekspertlərindən biri Pavel Felgenhauer “Novaya qazeta”dakı məqaləsində Qarabağda baş tutmuş “dörd günlük müharibə”dən yazıb. Müəllifin fikrincə, yekunlar ermənilər üçün təsəlliverici deyil. Bildirilir ki, Azərbaycan ordusu öz gücünü göstərdi və Ermənistanla qondarma “DQR”in işğalçı ordusunu darmadağın etdi. Aprelin 2-də Azərbaycan ordusu qətiyyətlə əks-hücuma keçərək, bir sıra erməni mövqelərini ələ keçirdilər. Məlum oldu ki, atəşkəs illərində Azərbaycan özünün Silahlı Qüvvələrini müasir silah sistemləri ilə silahlandıraraq və keyfiyyət baxımından ciddi üstünlük əldə edib [4].

Nəticə

Beləliklə, dağlıq ərazidə tank əleyhinə artilleriya bölmələrinə döyüş zamanı PUA-ların əlavə verilməsi məqsədəuyğundur. Həyata keçirilən tədqiqatların və model eksperimentlərin nəticələri göstərir ki, birliyin (birləşmənin) tank əleyhinə ehtiyatı səyyar maneəqurma dəstəsi, mühafizə bölməsi, özüyəriyən artilleriya divizionu ilə dəstəkləndikdə onun döyüş imkanları əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bunu nəzərə alsaq, müasir tank əleyhinə vasitələrin tərkibinin vertolyotlardan, SPIKE və PUA-dan təşkil olunması daha məqsədəuyğundur, çünki vertolyot, SPIKE və PUA-dan təşkil olunmuş tank əleyhinə ehtiyat düşmənin tank və zirehli texnikalarını cəmləşmə rayonlarında məhv etmə imkanına malikdir. Bu da düşmənin tank və zirehli texnikalarının döyüşə girmədən məhv olması deməkdir. Bu zaman SMD-nin TƏEht-la birgə tətbiqinə ehtiyac qalmır, bununla da qüvvə və vasitələrə qənaət etmiş oluruq. Bundan başqa, SMD bölmələrimizin cinahlarını və ara boşluqlarını bağlamaq üçün istifadə oluna bilər. SMD-nin fəaliyyəti və qurduğu mina sahələri isə vertolyot atəşləri ilə qorunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Raket və artilleriya qoşunlarının döyüşdə (əməliyyatda) tətbiqinin planlaşdırılması metodikası, Bakı 2016, 115 s.
2. Боевые действия общевойскового соединения, штатной и приданной соединению артиллерии в обороне и наступлении, СПб.: МВАА, 2017, 431 с.
3. SPIKE-LR Tank əleyhinə idarə olunan raket kompleksinin texniki təsviri və istismarı üzrə vəsait, Bakı, 2018, 242 s.
4. Фелгенгауер П. Баку побеждает в первом раунде, «Новая» газ., 8 апреля, 2016, №37.

Аннотация

Особенности применений противотанковых резервов и направлений развития современных противотанковых средств на горной местности

Анар Абасов

В статье рассматриваются особенности противотанковых резервов и перспективное направление развития современных противотанковых средств.

Ключевые слова: горная местность, танк, противотанковый резерв, рубеж, развёртывание.

Abstract

The application futures of antitank reserve and the prospective development directions of modern antitank means in the mountainous areas

Anar Abasov

In the article, the application futures of antitank units and the prospective development directions of modern antitank means in the mountainous areas are considered.

Keywords: mountainous area, tank, anti-tank reserve, opening limit.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.10.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 09.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 18.01.2019

MÜASİR TIPLİ ANTEN-FİDER QURĞULARININ AÇILMASI VƏ İSTİSMAR EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

mayor Cəmil Əsədov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə anten-fider qurğularının müxtəlif şərtlərə uyğun ərazidə açılması, istismarı və yerinin seçilməsi zamanı rabitənin təşkilinə təsir göstərən amillər təhlil edilir.

Açar sözlər: anten-fider, qurğu, radiorabitə, sistem, ərazi.

Taktiki fəaliyyətlərin gedişi zamanı birləşmə, hissə və bölmələrin idarə olunması üçün bütün növ rabitə vasitələrindən istifadə edilir. Ərazi relyefinin müxtəlif olmasını və rabitə vasitələrindən istifadə imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alsaq, radiorabitə bütün döyüş növlərində geniş istifadə olunur və hər bir stansiya növü üçün ona uyğun antenlər seçilir. Son dövrlərdə aparılan taktiki fəaliyyətlərin təcrübəsi göstərir ki, rabitə vasitələrinin əsas tərkib hissəsi olan antenlərin bölmələrin idarəetmə məntəqələrindən kənarında quraşdırılması vacibdir. Belə ki, antenlərin bölmələrin idarəetmə məntəqələrinin yaxınlığında yerləşməsi düşmənin radioelektron mübarizə vasitələri ilə idarəetmə məntəqələrinin yerinin təyin edilməsini asanlaşdırır. İdarəetmənin dayanıqlılığı və fasiləsizliyini təmin etmək üçün idarəetmə məntəqələrinin yerinin düşmən tərəfindən aşkar olunmaması, düşmənin zərərvurma vasitələrinin təsirindən qoruması məqsədilə rabitənin əsas tərkib hissəsi olan anten fider qurğularının rabitə qovşağından kənarında yerləşdirilməsi vacibdir. Adətən, mövcud olan radiostansiya istismar zamanı dəyişikliyə məruz qalmır və yalnız müəyyən şəraitə uyğun seçilən anten və tezlik diapazonu lazımi nəticəni əldə etməyə imkan verir.

Anten – fəzada yayılan elektromaqnit dalğalarını qəbul edərək, onu müvafiq e.h.q-yə (elektrik hərəkət qüvvəsinə) və ya radioqurğu vasitəsilə onda yaranan e.h.q-ni fəzada yayılan elektromaqnit dalğalarına çevirən qurğudur [1, s.1].

Prinsip etibarilə anten rəqs sistemidir və ondan maksimal effekt əldə etmək üçün antenin təyinatına uyğun olaraq həm qəbul edən, həm də şüalandırılan dalğanın tezliyinə kökləmək, yəni onu rezonansa gətirmək lazımdır. Anten tezlik diapazonunun bütün sahələrində siqnalı qəbul edə bilir, lakin özünün rəqs konturunun xüsusiyyətinə görə kökləndiyi tezlik diapazonunda daha effektli işləyir. Lakin radiostansiyalarda və yüksəkkeyfiyyətli qəbuledicilərdə zəif siqnalları qəbul etmək dərəcəsiindən asılı olaraq antenlər kifayət qədər mürəkkəb konstruksiyaya malik olur.

Anten siqnalı gücləndirmir, lakin tələb olunan uzaqlığı və rabitənin keyfiyyətini təmin etməkdə həlledici əhəmiyyət kəsb edə bilir. Anten passiv elementdir, ona görə də qida mənbəyinə malik deyil və bu səbəbdən ona tətbiq olunmuş gücdən artıq güc verə bilmir.

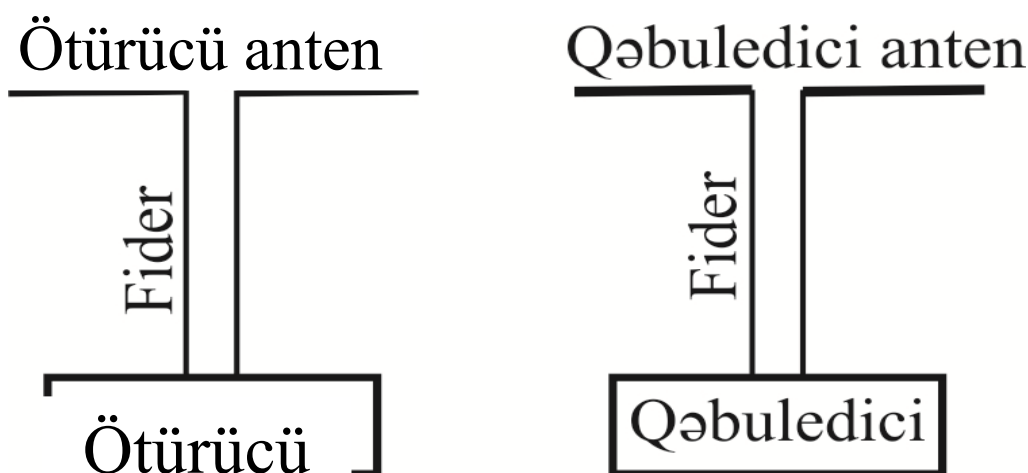
Antenlər ötürücü və qəbuledici qurğulara xüsusi yüksək tezlikli koaksial kabellərlə (fiderlərlə) birləşdirilir. Anten-fider qurğuları müxtəlif növ radioyayım və radiorabitə sistemlərinin (radioyayım, teleyayım, radiorele rabitəsi, radiolokasiya, radioastronomiya, radionaviqasiya, radiotelemetriya, kosmik rabitə sistemləri və s.) əsas qurğularından birini təşkil edir.

Rabitənin keyfiyyətli və uzaq məsafəyə ötürülməsi, əsasən, anten-fider qurğularının seçilməsi ilə yaranır. Düzgün planlaşdırılmış, seçilmiş, açılmış və köklənmiş anten-fider qurğuları istənilən radiorabitə sisteminin effektivliyini yüksəltməyə kömək edir. Adətən, kökləmə prosesi radiostansiyanın işçi tezliyindən asılı olaraq antenin və birləşdirici kabellərin uzunluqlarının dəyişdirilməsindən ibarətdir. Belə bir qanunauyğunluq var ki, anten nə qədər yüksəyə qaldırılsa, diaqramın ləçəkləri yer səthinə daha yaxın olar və nəticədə rabitə məsafəsi artar.

Anten-fider qurğuları istənilən radioötürücü və radioqəbuledici qurğuların əsas tərkib hissələrindən biridir. Yüksək tezlikli enerjini ötürücü qurğunun çıxışından ötürücü antenə və ya qəbuledici

antendən qəbuledicinin girişinə qədər ötürmək üçün istifadə olunan qurğulara ötürücü xətlər və ya fiderlər deyilir. Fider sözü “to feed” (qidalandırmaq) ingilis fəlindən götürülmüşdür [2, s.6].

Bunu radiorabitənin ümumiləşmiş sxemində (Şək. 1) görmək olar.

Şək. 1. Radiorabitənin ümumiləşmiş struktur sxemi [1, s.12]

Burada, ÖA – ötürücü anten, QA-qəbuledici anten, AFQ-anten-fider qurğusudur.

Göründüyü kimi, anten-fider qurğuları iki hissədən ibarətdir:

- fider qurğuları;
- anten.

Fider – bir-birindən müvafiq məsafədə yerləşən radioqurğudan enerjini antenə və əksinə, antendən qəbul edilərək çevrilən enerjini radioqurğuya ötürən razılaşdırıcı qurğudur [1, s.2].

Antenlər təyinatına görə, əsasən, iki növə ayrılır:

Ötürücü antenlər – radioötürücüdə yaranmış və fider qurğusu ilə ona ötürülmüş elektrik enerjisinin sərbəst elektromaqnit dalğalarına çevrilməsini və onların verilmiş istiqamətdə yayılmasını təmin edən antenlərdir [1, s.2].

Qəbuledici antenlər – fəzada yayılan elektromaqnit dalğalarını qəbul edərək elektrik enerjisinə çevrilməsini və fider qurğusu ilə radioqurğuya verilməsini təmin edən antenlərdir. Eyni antendən həm ötürücü, həm də qəbuledici kimi də istifadə etmək olar [1, s.2].

Antenlər tezlik diapazonuna görə uzun (dalğa) (UD), orta (dalğa) (OD), qısa (dalğa) (QD), ultraqısa (dalğa) (UQD) və ifrat qısa (dalğa) (İQD) antenlərə bölünür.

Diapozon xüsusiyyətlərinə görə antenlər üç növə ayrılır: köklənmiş və ya darzolaqlı, diapazonlu və ifrat geniş diapazonlu (aperiodik) antenlər. Köklənmiş və ya darzolaqlı antenlər tezliyin dəyişməsinə həssas olub, yalnız bir işçi dalğada, diapazonlu antenlər verilmiş diapazonu daxil olan bütün dalğalarda, ifrat geniş diapazonlu antenlər isə tezliyin dəyişməsindən asılı olmayaraq, bütün dalğalarda iş rejimini təmin edir.

Antenin parametrləri şüalanma və effektivliyi xarakterizə edən göstəricilərə deyilir. Parametrləri iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1. Antenin iş fəaliyyətini və onun keyfiyyətliyini xarakterizə edən əsas parametrlər. Bura şüalanma, dalğa müqavimətləri, tezlik zolağı, tezlik diapazonu, təsiredici uzunluq və s. daxildir.

2. Antenin əsas texniki-iqtisadi effektivliyi ilə xarakterizə olunan parametrlər. Bura əsas şüalanma xarakteristikaları, onun istiqamətlənmə əmsalı (İƏ), faydalı iş əmsalı (FiƏ), müdafiə əmsalı (MƏ), güclənmə əmsalı (GƏ), maksimum davam edə biləcəyi güc daxildir [1, s.7].

Texniki xarakteristikalarda güclənmə, əsasən, dipola nəzərə alınır. Antenin istiqamətlənməsi qiymətcə antenin bir yöndə güclənmə əmsalının başqa istiqamətlərdəkinə nisbətən çox olmasını göstərir. Praktiki olaraq, antenlər müəyyən istiqamətlənmə dərəcəsinə malikdir [2, s.23].

İstiqamətlənmə antenin konstruksiyasından asılı olur. İstiqamətlənmə diaqramından istifadə etməklə rabitənin keyfiyyətini və uzaqlığını çoxaltmaq mümkündür.

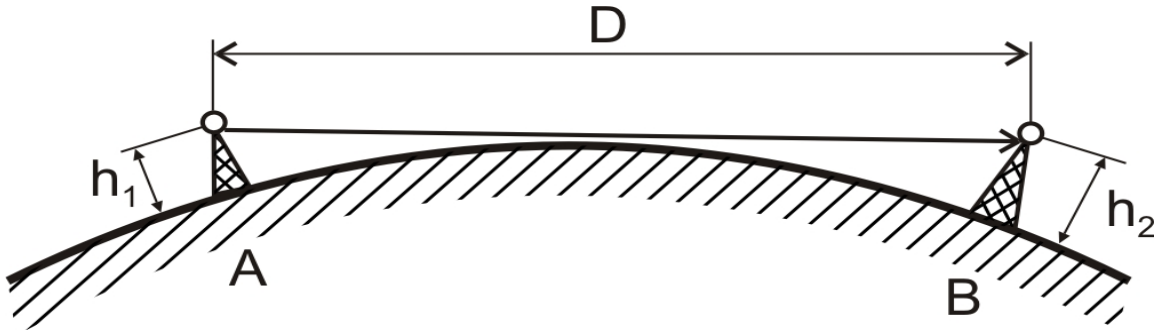
Elektromağnit dalğalarını üçölçülü fəzada yaydığına görə istiqamətlənmə diaqramı horizontal müstəvilərdə qurulur. Antenin istiqamət diaqramı horizontal və ya vertikal müstəvidə olur.

Antenin tezlik diapazonu – gücləndirmənin iki dəfədən az olmayaraq endiyi tezlik zolağına deyilir. Rezonans sisteminin effektivliyi, yalnız müəyyən tezlikdə olur. Buna əsasən uzaq məsafələrdə rabitə yaradarkən hər tezlik üçün xüsusi hazırlanmış anten tələb edilir [1, s.5].

Adətən, praktikada anten bir neçə tezlikdə işləyir. Anten elə seçilir ki, tezlik xarakteristikası müəyyən qiymətdən kənara çıxmasın.

Belə anten rezonans tezliyindən fərqli olaraq daha pis işləyir, amma normal rabitə formalaşdırmaq üçün qəbul edilə bilər.

Antenin seçilmiş hündürlüyündə radioüfüqə kimi məsafənin hesablanması radiorabitəni qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu vəziyyət Şək. 2-də aydın göstərilir.

Şək. 2. Düz görünüş məsafəsi

Əsasən, səthi dalğa kimi yayılır və onun yayılma uzaqlığı təxminən birbaşa görmə (düzünə görmə zonası) məsafəsi ilə məhdudlaşır. Birbaşa görmə məsafəsi (refraksiyanı nəzərə almayaraq) aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$D_{bg [km]} = 3,57(\sqrt{h_{1[m]}} + \sqrt{h_{2[m]}}); \quad (1)$$

Burada,

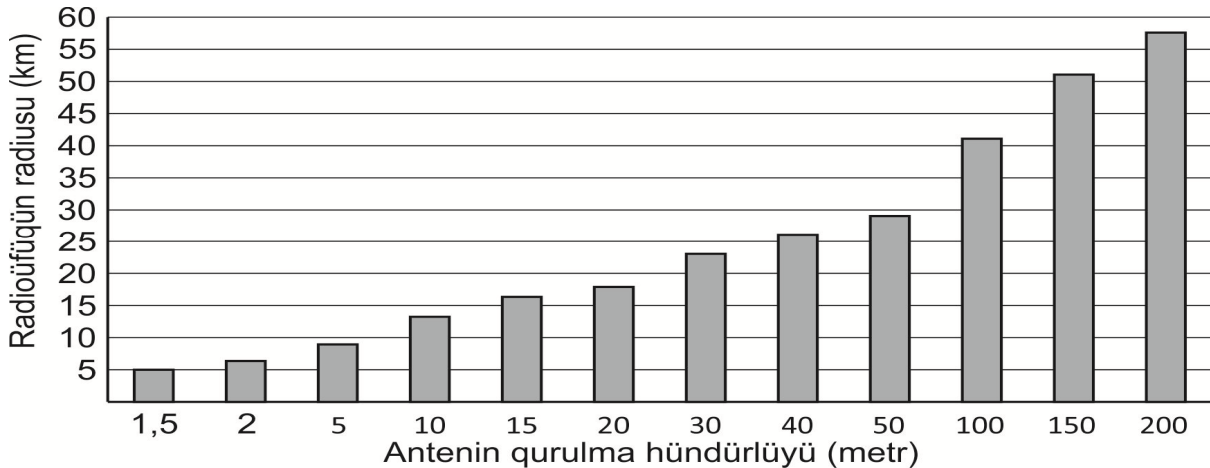
h_1 – yer (dəniz) səthindən verici (ötürücü) antenin metrərlə ifadə olunmuş hündürlüyü;

h_2 – yer (dəniz) səthindən qəbuledici antenin metrərlə ifadə olunmuş hündürlüyüdür [1, s.12].

Düzünə görmə zonasından uzaq məsafələrdə eyni tezlikli müxtəlif radiokanallar yaratmaq mümkündür.

Əlbəttə, bu hesabatda tam şəkildə etibar etmək olmaz, hesabatda relyefin düzgün olmaması və elektromağnit maneələr nəzərə alınmır. Bunlara baxmayaraq, əldə edilmiş nəticələr radiorabitənin uzaqlığını qiymətləndirməyə imkan verir.

Şək. 3-də radioüfüq diaqramının antenin hündürlüyündən asılılığı qrafiki verilmişdir.

Şək. 3. Radioüfüq diaqramının antenin hündürlüyündən asılılığı [3, s.12]

Anten yer səthindən qaldırılmışsa, bu vaxt hesabat aşağıdakı düsturla aparılır:

$$D_{bg [km]} = 4,12(\sqrt{h_{1[m]}} + \sqrt{h_{2[m]}}); \quad (2)$$

Atmosferin aşağı qatlarında radioşüaların sınmasına refraksiya deyilir. Burada, h_1 və h_2 radiostansiyanın antenini metrə qaldırma hündürlüyü, 4,12 – radiodalğaların refraksiyasını nəzərə alan əmsəldir [3, s.14].

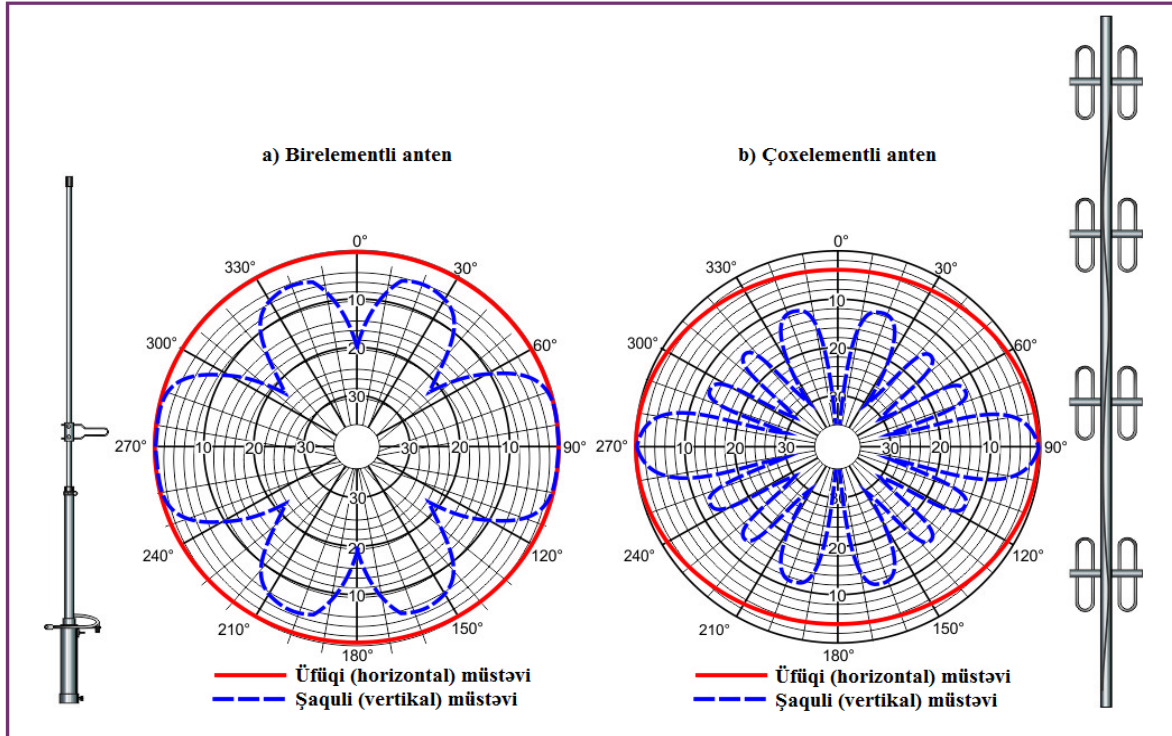
Stasionar (baza) antenlər. Hərəkətdə olan obyektlərə radiorabitə yaradılması üçün istiqamətlənmiş və istiqamətlənməmiş stasionar antenlərdən istifadə edilir.

Aydındır ki, stasionar antenlər tərənəmz və baza radiostansiyalarında istifadə üçün nəzərdə tutulub. Bir qayda olaraq, stasionar antenlər böyük ölçüyə, kütləyə, yüksək gücləndirmə əmsəlinə və ensiz istiqamətlənmə diaqramına malik olur.

Hərəkətdə olan obyektlərlə rabitə üçün stasionar antenlər iki növə: istiqamətlənmiş və qeyri-istiqamətlənmiş növlərə bölünür.

1) Qeyri-istiqamətlənmiş antenlər. Bura bütün tərəflərə istiqamətlənmiş və ya dairəvi istiqamətlənmə diaqramlı antenlər aiddir və özlərinin universallığına və nisbətən aşağı qiymətinə görə daha geniş yayılmışdır. Şək. 4-də belə antenin xarici görünüşü, üfüqi (horizontal) və şaquli (vertikal) müstəvilərdə istiqamətlənmə diaqramları göstərilib. Bu növ antenlər geniş əhatə dairəsinə və təxminən dairəvi formaya malik rabitə sistemi təşkil etmək üçün istifadə edilir. Rabitənin uzaqlığı və keyfiyyətinə görə daha yüksək nəticələr əldə etmək üçün böyük güclənmə əmsəlinə malik effektiv stasionar antenlərdən istifadə etmək məsləhətdir [1, s.11].

Şək. 4-də belə bir anten olan çoxelementli fazalanan anten qəfəsinin xarici görünüşü, üfüqi və şaquli müstəvilərdə istiqamətlənmə diaqramları göstərilib.

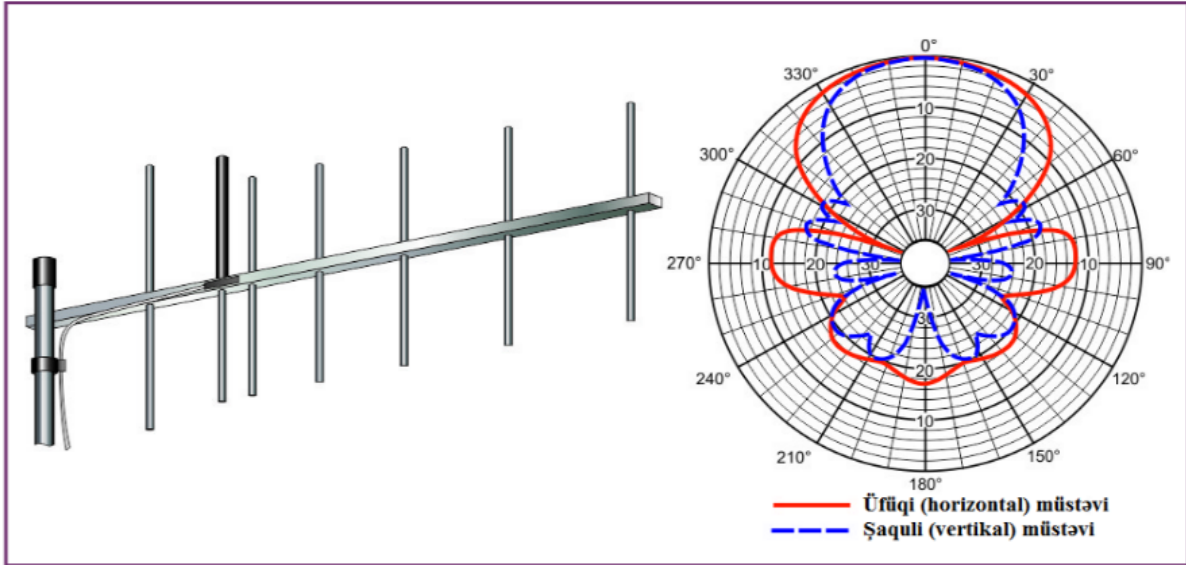

Şək. 4. Qeyri-istiqamətlənmiş antenin istiqamətlənmə diaqramı

2) İstiqamətlənmiş antenlər. Bu növ antenlərdən müəyyən istiqamətdə radiorabitə üçün maksimal uzaqlıq və kənar radiorabitə sistemlərinin maneələrini azaltmağa ehtiyac olduqda istifadə edilir. İstiqamətlənmiş antenlər bahalı qurğulardır, onlardan uzaq məsafəyə rabitə yaratmaq və məlumatın etibarlı ötürülməsi zamanı istifadə olunur. Böyük güclənmə əmsəli əldə etmək üçün istiqamətlənmiş antenləri qoşalaşdıraraq paralel qoşmaqla tətbiq etmək mümkündür. Qeyd etmək

lazımdır ki, bir neçə (adətən, iki) antenin kombinasiyası istiqamətlənmiş antenlərdə də rabitənin keyfiyyətini artırır. Şək. 5-də istiqamətlənmiş antenin xarici görünüşü, üfüqi və şaquli müstəvilərdə istiqamətlənmə diaqramları göstərilir.

Ümumiyyətlə, yüzlərcə istiqamətlənmiş stasionar anten növü mövcuddur və bunlar istiqamətlənmələrinə, quruluşlarına, gücləndirmə əmsallarına və s. görə bir-birlərindən fərqlənir.

Şək. 5. İstiqamətlənmiş anten

Uzaq məsafəyə və keyfiyyətli rabitə yaratmaq üçün antenin qurulması vacib mühəndis tapşırıqlarındandır [1, s.8].

Antenin qurulması sadə proses kimi görünə də, kifayət qədər mürəkkəb tapşırıqdır. Çünki bu zaman bir çox amillər, o cümlədən konstruksiyanın möhkəmliyinin təmini, müxtəlif kanallarda işləyən antenlər və digər sistemlər arasında qarşılıqlı təsirin azaldılması, verilmiş istiqamətlənmə diaqramının təmin edilməsi və s. məsələlər həll edilməlidir.

Antenin qurulması zamanı yaxınlıqda yerləşən metal konstruksiyalar (borular, qüllələr, digər antenlər, elektrikötürücü xətlərin dayaqları və s.) böyük problemlər yaradır. Bunlar antenin istiqamətlənmə diaqramını təhrif edən radiokölgələr yarada bilər. Beləliklə, qurulmuş antenin ətrafında nə qədər çox metal konstruksiya olarsa, antenin effektivliyi də bir o qədər azalar.

İlk baxışda, antenin qurulduğu hündürlük çox olduqda, onun əhatə dairəsi və rabitə məsafəsinin artması mümkündür. Lakin yüksəkdə yerləşdirilmiş anten digər rabitə sistemlərinə maneələr yarada bilər. Digər tərəfdən, çox yüksəkdə qurulmuş antenlər daha çox ərazidən radioküy yığmaq qabiliyyətinə malikdir və buna görə də qəbul antenləri qəbuledicinin girişində küylərin səviyyəsini daha çox artırmış olur.

Avtomobil antenləri. Müxtəlif növ antenlər içərisində xarici görünüşünə görə ən çox çeşidə malik olan anten avtomobil antenləridir. Bütün bu müxtəlifliyə və dizayn tərtibatına baxmayaraq, avtomobil antenlərinin effektivliyi adi məftil parçasının effektivliyindən çox az fərqlənir.

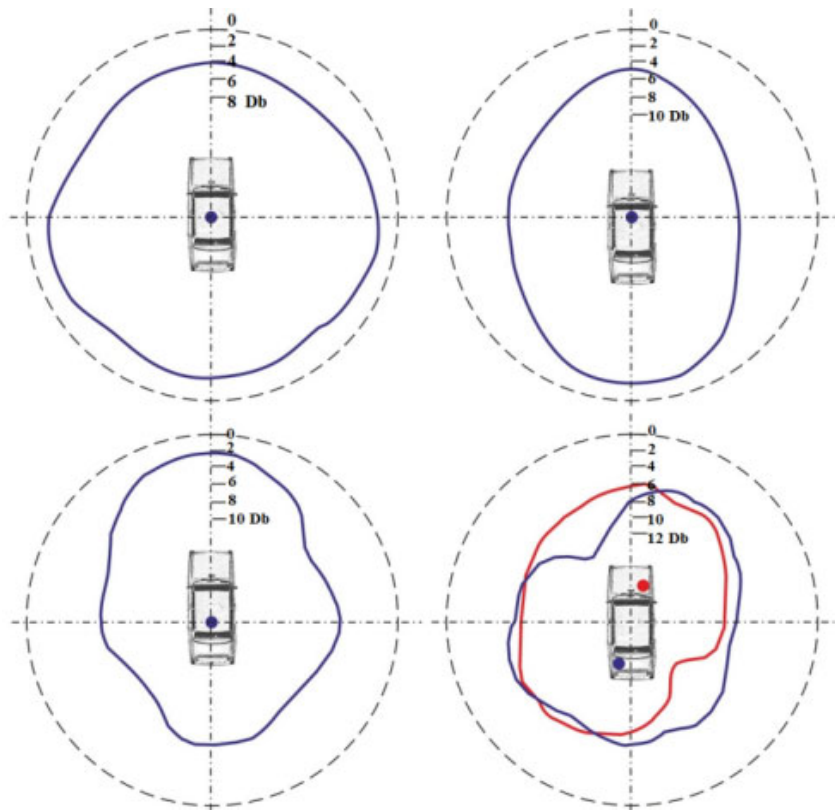
Hərəkətdə olan rabitə sisteminin ən zəif hissəsi onların antenləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, başqa antenlərə nisbətən, bu antenlər xarici mühitin təsirinə daha çox məruz qalır. Avtomobil hərəkət edərkən antenə daim dağıdıcı təsir göstərilir. Bu təsirlərə vibrasiya, müxtəlif zərbələr, atmosfer yağıntıları, temperatur dəyişmələri və s. aiddir.

Stasionar antenlərdə olduğu kimi, avtomobil antenlərinin də düzgün qurulması rabitənin uzaqlığı və keyfiyyətinə təsir edir. Nəzərə alınmalıdır ki, avtomobilin damı (kuzovu) bəzən rabitənin uzaqlığı və keyfiyyətinə kömək edə, bəzi hallarda isə antenin istiqamətlənmə diaqramının təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Bunların hamısı antenin avtomobildə nə qədər düzgün qurulması və köklənməsindən asılıdır. Şək. 6-da antenin avtomobilin damının müxtəlif yerlərində qurulması

və bu halda, antenin istiqamətlənmə diaqramı göstərilib. Şək. 6-dan görüldüyü kimi, ən yaxşı nəticə anten avtomobilin damının mərkəzində yerləşdikdə alınır. İstənilən digər yerdə qurulan zaman antenin istiqamətlənmə diaqramı və rabitənin keyfiyyəti pisləşir. Antenin avtomobilin damının mərkəzindən irəli və ya geri yerləşdirilməsi yolveriləndir. Əgər bu mümkün olmur, onda anten avtomobildə mümkün qədər yüksəkdə yerləşdirilməli və onun ətrafında metal cisimlər olmamalıdır. Eləcə də, birləşdirici kabellər mümkün qədər qısa olmalıdır. Bu zaman, radiostansiyanın elektromaqnit şüalanmasının sürücüyə və digər heyətə təsiri də unudulmamalıdır [3, s.8].

Texnikada quraşdırılan radiostansiyaların antenləri. Bu növ antenlər, adətən, radiostansiyaların dəstinə daxil olur. Əgər radiostansiyanın dəstində anten yoxdursa, bu zaman teleskop anteninə seçilməsi məqsədəuyğundur. Lakin radiostansiyanın anten yuvasının bu yükə hesablanıb-hesablanmaması nəzərə alınmalıdır.

Bəzi hallarda daşınan radiostansiyaların təsir məsafəsini artırmaq üçün onları stasionar və ya avtomobil anteni ilə birləşdirirlər. Bu hallar Şək. 6-da aydın göstərilmişdir.

Şək. 6. Antenin avtomobilin damında qurulması və onun istiqamətlənmə diaqramı

Bu məqsədlə antenlə radiostansiyanı birləşdirmək üçün yüksək tezlikli yuvalar dəstindən istifadə edilməlidir. Əgər radiostansiya həmin diapazonda işləmirsə, o zaman, ya düzgün köklənməyib, ya da sıradan çıxıb. Başqa sözlə, anten verilmiş tezlikdə rezonansa köklənməlidir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, istər stasionar, istərsə də səhra rabitə qovşaqlarında açılan radorabitə vasitələri ilə birlik və birləşmələrin idarə olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə antenlərin və onların açılması üçün ərazilərin düzgün seçilməsi əsas faktor olaraq qalır. Antenlər üçün yerin düzgün seçilməməsi və onlara texniki qulluğun vaxtılı-vaxtında göstərilməməsi rabitə məsafəsinin azalmasına, bəzən isə rabitənin birmənalı olaraq itməsinə gətirib çıxara bilər. Stasionar rabitə qovşaqlarında quraşdırılmış anten-fider qurğulara istismar edilməzdən əvvəl vizual baxış keçirilməli, fider xətlərinin dartılma dərəcəsi nizamlanmalıdır. Anten-fider

qurğularına texniki qulluğun (TQ) keçirilməsi zamanı anten xəttinin xarici izolə qatının atmosfer təsirlərinə məruz qalan hissələri çirkərdən quru tənziflə silinərək təmizlənməlidir. Xüsusən də yağışlı havalarda antenlərin giriş və çıxış başlıqlarına hopmuş çirk anten parametrlərinin normadan kənara çıxmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Günəşov R. Anten-fider qurğuları. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007, 119 s.
2. Məhərrəmov V. Radioqəbuledici qurğular. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007, 192 s.
3. Həsənov A. Hərbi rabitə vasitələri haqqında məlumat. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015, 270 s.

Аннотация

**Особенности развертывания и эксплуатации современных
антенно-фидерных устройств**

Джамиль Асадов

В статье показаны свойства развертывания, эксплуатации антенно-фидерных устройств в различных условиях местности и проведен анализ факторов влияющих на организацию связи при выборе местности.

Ключевые слова: антенно-фидерные устройства, радиосвязь, система, территория.

Abstract

The set-up and exploitation features of modern antenna feeder devices

Jamil Asadov

The factors affecting the set-up, exploitation and location of modern antenna feeder devices on accordance with different conditions have been analyzed in the paper.

Keywords: antenna feeder, device, radio communication, system, territory.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.11.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 19.01.2019

UOT 355/359

ORDU AVIASİYASI VERTOLYOTLARININ LOKAL MÜHARİBƏLƏR VƏ SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏRDƏ TƏTBİQİ TƏCRÜBƏSİ**mayor Sabit Hüseynov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə ordu aviasiyası vertolyotlarının müxtəlif müharibələr, silahlı münaqişələr və terror əleyhinə əməliyyatlarda tətbiqinin analizi aparılır. Bununla yanaşı, döyüş əməliyyatlarında ordu aviasiyası bölmələrinin müxtəlif tapşırıqları, eləcə də düşməne atəslə zərərvurma, quru qoşunların hücum əməliyyatlarının aviasiya hazırlığı, aviasiya dəstəyi və müşayiəti haqqında məlumatlar nəzərdən keçirilir. Lokal müharibələr və hərbi münaqişələr zamanı ordu aviasiyası quru qoşunları marağında fəaliyyət üzrə qazanılmış təcrübənin təhlili əsasında nəticələr verilir.

Açar sözlər: atəş dəstək vertolyotları, döyüşü idarəetmə qrupu, ön aviatuslayıcı, hədəfgöstərmə və tuşlama, vertolyot-təyyarə qrupu.

Son on illər ərzində Quru Qoşunlarının ümumqoşun birləşmələrinin marağında fəaliyyət göstərən ordu aviasiyasının tətbiqi ilə aparılan xeyli sayda lokal müharibə və silahlı münaqişələr baş vermişdir. Buna misal olaraq, ABŞ HHQ-nin Vyetnamda (1965-1973) apardığı döyüş əməliyyatlarını [2] Ərəb-İsrail müharibələrini (1967 və 1973) [3], çoxmillətli qüvvələrin İraqda apardığı döyüş əməliyyatlarını (“Səhrada tufan” və “İraqı azad etmə əməliyyatı”) [5], Rusiya Federasiyasının Əfqanıstanda həyata keçirdiyi döyüş əməliyyatlarını [6], Şimali Qafqazda aparılan əks-terror əməliyyatlarını [7], Dağlıq Qarabağ [8] və s. göstərmək olar.

Amerikalılar tərəfindən Cənubi Vyetnamda aparılan aeromobil əməliyyatlar zamanı döyüş dəstək vertolyot dəstələrinin endirilməsi, onların apardığı əməliyyatların dəstəklənməsi və əməliyyat bitdikdən sonra onların geri çəkilmələrini mühafizə etmək üçün geniş şəkildə tətbiq edilmişdir [2].

Ərəb-İsrail müharibələri zamanı vertolyotlar Ərəb ölkələrinin tankları ilə mübarizə aparmaq üçün tank əleyhinə ehtiyat qismində uğurla fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, 14 oktyabr 1973-cü ildə 18 ədəd İsrail vertolyotu Mitla aşırımına hücum edən Misir tank briqadasına məxsus tankların yarısını məhv etmişdir [3].

İraq müharibəsində ABŞ qoşunları tərəfindən ordu aviasiyasının tətbiqi təcrübəsi, vertolyotların tanklarla mübarizədə güclü bir vasitə olduğu haqda mülahizələri bir daha təsdiq etmiş oldu [5]. Məsələn, 17 yanvar 1991-ci il tarixində hava hücumunun birinci mərhələsinin gedişi zamanı, ABŞ-ın 7-ci ordu korpusunun 11-ci ordu aviasiya briqadasının tərkibindən olan vertolyot taktiki qrupu tərəfindən, Səudiyyə-Küveyt sərhədi yaxınlığında hazırlanmış mövqələrdə müdafiə olunan İraq qoşunlarının tank bölmələrinə zərbə endirilmişdir. Tərkibi 14 ədəd tank əleyhinə AH64A və 10 ədəd OH58D kəşfiyyat vertolyotlarından ibarət olan bu qrup, dövlət sərhəd xəttini gizli olaraq keçmiş, düşmənin döyüş düzülüşünün hüdudundan 3-4 km aralıqdan “Xellfayr” tipli TƏİR-dən bir neçə zərbə endirmişdir. Hücum nəticəsində 10 zirehli obyekt məhv edilmiş, 8-i isə zədələnmişdir. 11 fevral 1991-ci ildə tərkibi 16 tank əleyhinə və 8 kəşfiyyat vertolyotundan ibarət qrup, müdafiə mövqələrini dəyişən İraq briqadasının tank və motoatıcı bölmələrinə gözlənilməz zərbə endirmişlər və döyüşdə 40 tank, PDM və ZTR məhv edilmişdir [4].

Döyüş əməliyyatları təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ordu aviasiyası bütün atəş (aviasiya dəstəyi), nəqliyyat-desant və xüsusi tapşırıqları, yalnız Quru Qoşunlarının birləşmə və hissələrinin marağında yerinə yetirib. Belə ki, sovet qoşunları tərəfindən Əfqanıstanda qanunsuz qruplaşmalara qarşı hücum əməliyyatları aparılan zaman, hava dəstəyi, düşməne atəslə zərərvurmanın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, özündə hücumun aviasiya hazırlığı, hücumun aviasiya dəstəyi və dərinlikdə aviasiya müşayiətini birləşdirirdi [9].

Hücumun aviasiya hazırlığı quru qoşunların qərargahı və ordu aviasiyasının birgə planı üzrə keçirilirdiyi halda, aviasiya dəstəyinin ikinci və üçüncü hissəsi birləşmə və hissələrin planına uyğun olaraq keçirilirdi. Hücumun aviasiya hazırlığı zamanı zərbələr əvvəlcədən seçilmiş hədəflərə təyin olunmuş vaxtda, eyni zamanda və ya ardıcıl olaraq endirilirdi.

Hücumun aviasiya dəstəyi zamanı qeyd edilən döyüş fəaliyyəti növü ilə yanaşı, aerodromlarda 5-15 dəqiqəlik hazırlıq vəziyyətindən və havada növbə çəkən qrupun zərbə endirilməsi üçün çağırılması metodundan istifadə edilirdi.

Qoşunların aviasiya müşayiəti zamanı zərbələr havada növbə çəkənlərə və ya aerodromlardan çağırışa əsasən həyata keçirilirdi.

Əvvəlcədən seçilmiş hədəflər üzrə fəaliyyət zamanı aviasiya hissələri və idarəetmə orqanları, heyət və vertolyotların alınmış tapşırıq üzrə zərbələrin endirilməsinə hərtərəfli hazırlanmasına lazımı qədər vaxta malik olurlar. Bu zaman hər bir hədəf üçün optimal məhv etmə vasitəsi, döyüş doldurumu seçilir, zərbə qrupunda olan vertolyotların lazımı sayı müəyyənləşdirilir, hədəfə zərbənin endirilmə üsulu, hədəfə çıxış üçün ən əlverişli istiqamət və hündürlük seçilir, hədəfin yerləşdiyi rayonda manevr və taktiki fəndlərin digər elementləri, həmçinin təminedicilərin qrupun tələb olunan tərkibi təyin edilir. Döyüş fəaliyyəti şəraitindən və yaranmış taktiki vəziyyətdən asılı olaraq, zərbə qrupu və təminedicilərin qrup tərəfindən, marşrut üzrə uçuş zamanı və hədəflərin yerləşmə rayonlarında müxtəlif döyüş düzülüşündən istifadə edilirdi.

Çağırış üzrə fəaliyyət zamanı ordu aviasiyasının bölmələrinə, yalnız zərbənin endirilməsi üçün ehtimal edilən rayon və hədəflərin xarakteri haqqında məlumat verilirdi. Bu zaman zərbə qrupları təminat qrupu olmadan vertolyot cütlüyü və ya dəstə tərkibində fəaliyyət göstərirdi. Növbətçi bölmələr idarəetmə məntəqəsindən alınan komanda əsasında uçuş edirdilər. Havada növbətçilik zamanı vertolyotlar aviatuslayıcı tərəfindən idarə oluna biləcək hüdudlarda yerləşdirildi. Hücum komandası döyüşü idarəetmə qrupu və ya aviatuslayıcı tərəfindən hədəf göstərməklə verilirdi. Aviatuslayıcı vertolyotların yönəldilmə trayektoriyasını göstərir, qrupun aparıcısı tərəfindən təyin olunmuş hədəf aşkar edildiyi anadək onun uçuşuna düzəlişlər edirdi [1].

Döyüş tapşırıqları yerinə yetirildiyi zaman ordu aviasiyasının əsas səyləri artilleriyanın, zirehli və avtomobil texnikasının məhv edilməsinə, taktiki hava desantının təyinat yerinə çatdırılmasına və onların döyüş fəaliyyətlərinin təmin edilməsinə, həmçinin nəqliyyat-desant vertolyotlarının müşayiət olunmasına və öz qoşunlarımızın cinah və arxadan mühafizəsinə yönəldilirdi.

Ordu aviasiyasının xüsusi tapşırıqlarına aid edilirdi: ərazilərin havadan minalanması və minalardan təmizlənməsi, idarəetmənin və rəhbərliyin təmin edilməsi, artilleriyanın atəşinə düzəlişlər, radioelektron əks-təsirin göstərilməsi, qoşunların arxa rayonlarının mühafizəsi, axtarış-xilasetmə fəaliyyəti.

Lokal müharibələr zamanı ABŞ və onun müttəfiqlərinin çoxmillətli ordu aviasiyası, Quru Qoşunları birləşmələrinin hücum əməliyyatlarını dəstəklədiyi zaman belə bir taktikadan istifadə edirdilər. Kəşfiyyat vertolyotları əsas qüvvələrin önündə və ya təbii sədlərdən istifadə etməklə düşmənin HHM qüvvələrinin təsiri xaricində havada asılı qalma və ya dairəvi uçuş rejimində olurdular. Onlar zərbə qrupları tərəfindən məhv edilməli əsas obyektləri aşkarlayırdılar. Zərbə vertolyotlarının döyüşə yeridilməsi üzrə qərarı quru qoşunlarının müvafiq birləşmə və ya hərbi hissə komandirləri verirdilər. Hədəfgöstərmə və tuşlama kəşfiyyat vertolyotları və ya ön aviatuslayıcılar tərəfindən aparılırdı. Düşmənin qısa vaxt ərzində effektiv olaraq məhv edilməsi üçün bir-neçə vertolyot qrupu tərəfindən eyni zamanda zərbə vurulurdu. Düşməni aramsız olaraq təsir etmək tələb olunduğu halda, “üçdə biri” qaydasına (qüvvənin 1/3 hücum edir, 1/3-i marşrutda, 1/3-i isə yanacaq və döyüş komplekti ilə təchiz edilmə meydanında olur) riayət etməklə ardıcıl zərbələr endirilirdi.

Müdafiədə kəşfiyyat vertolyotları təminat zolağında və ya birləşmənin əsas müdafiə rayonunun bütün enində yerləşirdi. Zərbə vertolyotları bölmələri əsas müdafiə rayonunda yerləşən meydançalarda daim döyüşə yeridilməyə hazır vəziyyətdə olurdular. Onlar ən çox təhlükə gözlənilən istiqamətlərdə tətbiq üçün nəzərdə tutulurdu.

Koalisiya qüvvələrinin hərbi komandanlığı belə hesab edirdi ki, döyüş əməliyyatları gedən zaman vertolyot bölmələri taktiki qrupun bir komponenti qismində (ümumqoşun, vertolyot və ya vertolyot-təyyarə) daha müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilər və ya onlar briqadalara (taborlara) verilsə, biri-birilərinin qarşılıqlı tamamlanması nəticəsində potensial imkanlarından daha effektiv istifadə etmək olar. Məsələn, tipik briqada taktiki qrupu qarışıq (mexanikləşdirilmiş) briqadadan, tank əleyhinə vertolyot tabordan və digər bölmələrdən, tabor taktiki qrupu qarışıq (motoatıcı) tabordan, motopiyada (tank) bölüyü və tank əleyhinə vertolyot bölüyündən ibarət ola bilər. Bu zaman qeyd edilirdi ki, vertolyot bölmələrini, əsasən də atəş dəstəyi vertolyotlarını, taboqlar üzrə istifadə etdikdə maksimum effektivlik əldə olunur. Ümumqoşun taktiki qrupunun tərkibinə və ya digər qoşun növlərinin tabeliyinə verilə biləcək ən kiçik ordu aviasiyası vahidi vertolyot bölüyüdür.

Taboqların tank əleyhinə vertolyot bölüyü, bir qayda olaraq, vertolyot taktiki qrupları qismində fəaliyyət göstərirdi. Belə qrup (üç kəşfiyyat və beş atəş dəstəyi vertolyotu) tapşırığı tam tərkibdə və ya iki qrupa bölünməklə (hər birində bir-iki kəşfiyyat vertolyotu və iki-üç atəş dəstəyi vertolyotu) yerinə yetirə bilər. Sonucu halda hədəfə iki istiqamətdən gözlənilməz olaraq razılaşıdırılmış zərbənin endirilməsi təmin edilirdi. Bundan əlavə, bir-iki alt qrupun eyni zamanda atəş mövqeyində fəaliyyəti böyük ərazidə tank əleyhinə cəmləşdirilmiş atəşin aparılmasını və qısa vaxt ərzində düşməyə xeyli zərərin vurulmasını təmin edir [1].

Vertolyot-təyyarə qrupu tərkibində ordu aviasiyası bölmələrinin döyüş tətbiqi xüsusiyyətləri bu şəkildə olmuşdur: kəşfiyyat vertolyotları tərəfindən zərbə obyektləri dəqiqləşdirildikdən sonra atəş dəstəyi vertolyotları artilleriya ilə qarşılıqlı əlaqədə düşmənin aşkar edilmiş HHM vasitələrini məhv edir, sonra isə A10A hücum təyyarələri tərəfindən müəyyən hədəflərə zərbə endirilir. Atəş dəstəyi vertolyotları tərəfindən təkrar hücum, döyüş tapşırığının tam olaraq yerinə yetirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Hərbi ekspertlərin hesablamalarına görə, belə qrupların birgə fəaliyyətinin effektivliyi 2-3 dəfə yüksək, vertolyot və təyyarələrin itkisi isə iki dəfə az olur [9].

Hücum təyyarələri və vertolyot qruplarının birgə fəaliyyəti, həmçinin Əfqanıstan və Şimali Qafqazda aparılan döyüş və əks-terror əməliyyatları zamanı da tətbiq olunmuşdur. Onlar tərəfindən HHM qüvvələri ilə möhkəmləndirilmiş, əvvəlcədən kəşfiyyat aparılmış mühüm obyektlər qrupuna zərbələr endirilirdi. Birləşmiş qrupun tərkibi kəşfiyyat vertolyotları, zərbə vertolyotları və hücum təyyarələrindən təşkil olunurdu. Hər bir qrupun say tərkibi hədəfin xarakteri və vəziyyətdən asılı olaraq təyin edilirdi. Bu qrupların tətbiqi qaydası və döyüşə yeridilmə ardıcılığı müxtəlif faktorlardan asılı olaraq fərqli olurdu. Belə qrupların tətbiqindən əvvəl, ordu aviasiyasının, hücum təyyarələrinin və döyüşü idarəetmə qrupunun nümayəndələri tərəfindən əsaslı şəkildə hazırlanmış birgə fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə planı işlənirdi.

Obyektin yerləşdiyi rayona, ilk olaraq kəşfiyyat vertolyotları çıxır, zərbə endiriləcək obyektin yerini, HHM vasitələrinin yerləşməsinə və meteo vəziyyəti dəqiqləşdirirdi. Onların ardı ilə 5-7 dəqiqə vaxt aralığında HHM qüvvələrinin vasitələrini məhv etmə qrupu uçurdu. Bu qrupun tərkibində hücum təyyarəsi, zərbə vertolyotları və ya hər ikisi ola bilərdi. Zərbə qrupu hədəfin yerləşdiyi rayona 2-5 dəqiqə vaxt aralığında çıxırdı ki, onun da tərkibində vertolyotlar, sonra isə hücum təyyarələri və ya əksinə ola bilərdi. Zərbə endirildiyi zaman HHM vasitələrinin məhvi qrupu obyektin yerləşdiyi rayonda qalaraq, yeni aşkar edilmiş HHM vasitələrini məhv etməyə daim hazır olurdu [9].

Müasir müharibə və hərbi münaqişələrdə qarşı duran tərəflərin düşmənin darmadağın edilməsi (məhv edilməsi) üzrə üsullar döyüş fəaliyyəti vəziyyətindən asılı olaraq seçilmiş müvafiq fəaliyyət strategiyası və taktikası ilə təyin edilirdi. Belə ki, Şimali Qafqaz ərazisində aparılan əks-terror əməliyyatlarının gedişində döyüş əməliyyatlarının xarakteri göstərdi ki, tərəflərdən biri əməliyyat formasında keçirilən klassik hücum və ya müdafiə fəaliyyətindən, hətta döyüşdən belə qaçaraq, düşməni tükədənə özünəməxsus döyüş fəaliyyəti (xüsusi fəaliyyət) strategiyasından istifadə edir.

Döyüş fəaliyyətləri rayonunun fiziki-coğrafi şəraiti də ordu aviasiyasının fəaliyyət xarakteri və taktikasına öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, dağlarda döyüş əməliyyatlarının aparılması hava desantının, kəşfiyyat və müxtəlif təyinatlı xüsusi qrupların çatdırılmasını tələb edir. Bu kimi

tapşırıqlar yerinə yetirilən zaman atəş dəstəyinin qüvvə və vasitələrlə manevrin çətin ərazidə yerləşən qoşun və xüsusi bölmələrin bütün lazımi vəsaitlərlə təmin edilməsi, hava kəşfiyyatının aparılması istiqamətində ordu aviasiyasına olan tələbat xeyli yüksəlir. Döyüş əməliyyatlarının özünəməxsus xarakteri Quru Qoşunları ilə aviasiya arasında daha yaxın qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını tələb edir. Bu daha çox Ordu Aviasiyası tərəfindən məhv ediləcək obyektlərin hücum edən bölmələrə çox yaxın olduğu zaman lazım gəlirdi və artilleriya zərbəsi ilə hava zərbəsi arasında vaxt intervalının maksimum azaldılması tələb olunurdu. Bu zaman qarşılıqlı tanımanın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eləcə də zərbə vertolyotları və təyyarələrinə daha dəqiq hədəfgöstərmənin verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi [1].

Təcrübə göstərir ki, bu kimi tapşırıqlar aviatuslayıcı olan bölmələrdə daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Onlar ümumqoşun bölmələrinin komandirləri ilə zərbə təyyarələri və vertolyotlarının heyətləri arasında qarşılıqlı anlaşmanın əldə edilməsinə xeyli yardım edirdi.

Ordu aviasiyasının idarəetmə sistemində aparıcı rolu taktiki idarəetmə dəstəsi oynayır ki, onların hazırlıq səviyyəsi və texniki cəhətdən təchizatı ordu aviasiyasının davamlı və aramsız idarə edilməsini, həmçinin effektiv fəaliyyətini təmin edir.

Nəticə

Lokal müharibələr və hərbi münaqişələr zamanı ordu aviasiyasının Quru Qoşunlarının marağında fəaliyyəti üzrə qazanılmış təcrübənin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– quru qoşunların marağında tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün xeyli sayda cəbhə və eləcə də ordu aviasiyası cəlb olunur. Bu zaman aviasiya, əsasən, atəş (yerüstü bölmələrin aviasiya dəstəyi), nəqliyyat-desant və xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün cəlb olunur.

– döyüş əməliyyatları zamanı əvvəlcədən təyin edilmiş hədəflərə eyni zamanda endirilən zərbələrlə yanaşı, ardıcıl zərbələr, həmçinin aerodromlarda 5-15 dəqiqəlik hazırolma vəziyyətdən və havada növbə çəkənlərin zərbə endirilməsi üçün çağırılması metodundan istifadə edilir.

– yerüstü hədəflərə zərbələr endirilən zaman ordu aviasiyası bölmələrinin döyüş düzülüşü, taktiki vəziyyətdən, öz qüvvələrimizin tərkibindən, düşməndən asılı olaraq seçilir və özündə müxtəlif taktiki təyinatlı qrupları birləşdirə bilər: hədəflərin yenidən kəşfiyyatının aparılması, HHM vasitələrinin susdurulması, zərbə qrupu, mühafizə qrupu və s. Əvvəlcədən aşkar edilmiş HHM vasitələri ilə mühafizə olunan mühüm obyektlər qrupuna zərbələrin endirilməsi üçün tərkibi kəşfiyyat, zərbə vertolyotları və hücum təyyarələrindən ibarət birləşdirilmiş hücum təyyarələri və vertolyot qrupundan istifadə edilir.

– vertolyotlar onlara xas olan bütün döyüş növlərindən tam şəkildə istifadə etməklə, ordu aviasiyasının döyüş nizamnaməsində göstərilmiş bütün döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Hədəfə uçma, onun axtarışı və aşkar edilməsi aşağı və ən aşağı hündürlükdə həyata keçirilirdi. Qrupun döyüş düzülüşü və tərkibi döyüş tapşırığından, hədəfin məhv edilmə səviyyəsindən, taktiki və meteoroloji şəraitdən asılı olaraq təyin edilir. Aviasiya texnikası inkişaf etdikcə döyüş vertolyotlarının kəşfiyyat vertolyotları ilə birgə istifadəsi halları çoxalır ki, bu da, öz növbəsində döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi effektivliyini yüksəltmiş olur.

– müasir hərbi münaqişələrdə yüksək dəqiqliyə malik silahların kütləvi şəkildə tətbiqi prinsipə bir yenilikdir və bu hal şəxsi heyətin hazırlıq səviyyəsinə yüksək tələblər irəli sürür. Bort radiolokasiya və istiliyi görə qəbuledicilərin tətbiqi ilə vertolyotlar döyüş tapşırığını tez-tez gecə vaxtı yerinə yetirməyə başlamışlar ki, bu da düşməne ümumi təsir vaxtını artırması ilə yanaşı, onların gözlənilməz tətbiqini mümkün etmişdir.

– ordu aviasiyasının idarəetmə sistemində aparıcı rolu taktiki dəstə oynayır ki, onun hazırlıq səviyyəsi və texniki cəhətdən təminat məsələsi idarəetmənin aramsız olaraq və davamlı şəkildə aparılmasını təmin edir, həmçinin ümumən ordu aviasiyası bölmələrinin fəaliyyət effektivliyini artırır. Avtomatlaşdırılmış bort sistemlərinin silahlanmaya qəbulu özündə aviatuslayıcı, idarəetmə

məntəqəsi, döyüşü idarəetmə qrupu və vertolyotları birləşdirən vahid bir axtarış-zərbə sisteminin yaranmasına gətirəcək.

Bələliklə, son on illiklər ərzində aparılmış lokal müharibələr və hərbi münaqişələr zamanı, xarici və yerli mütəxəssislər tərəfindən ordu aviasiyasının döyüş tətbiqi üzrə xeyli təcrübə toplanmışdır. Əldə edilmiş bu təcrübə vertolyot texnikasının və onun silahlanmasının inkişaf istiqamətlərini və həmçinin vertolyot bölmələrinin döyüş tətbiqinin mükəmməlləşdirilməsinin əsaslarını təyin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Вертолеты России, 14 ноября 2012 г., <http://www.russianhelicopters.aero/ru>.
2. Vyetnam səmasında müharibə 1965-1972–ci il, 2005, <http://vietnamnews.ru/skywar>.
3. <http://www.middleeast.org.ua/palestina/4htm>.
4. “Səhrada tufan” əməliyyatı, <https://tvzvezda.ru/news/forces/content/201601170838-fiiix.htm>.
5. “İraqın azadlığı əməliyyatı”, http://www.iraq-2003.ru/index/partizanskaja_vojna/0-40.
6. 1979-1989-ci illərdə Sovet İttifaqının Əfqanıstan müharibəsində iştirakı, <https://ria.ru/spravka/20180515/1520504670.html>.
7. Şimali Qafqazda terror əleyhinə əməliyyat, 13 iyun, 2014, <http://newsruss.ru/doc/index.php>.
8. Qarabağ Müharibəsi, Bakı, 2004, 126 s.
9. Ordu aviasiyası ilə Quru Qoşunlarının aviasiya dəstəyi, 21.11.2017, <https://cont.ws/post/802406>.

Аннотация

Опыт применения вертолетов армейской авиации в локальных войнах и вооруженных конфликтах Сабит Гусейнов

В статье был проведен анализ применения вертолетов армейской авиации в войнах и вооруженных конфликтах, а также антитеррористических операциях. Помимо этого, в статье рассматривается выполнение подразделениями армейской авиации разнообразных задач, участие в огневом поражении противника, а так же выполнение боевых задач по авиационной подготовке, поддержке и авиационном сопровождении сухопутных войск в наступательной операции. Были даны результаты анализа опыта действий в интересах сухопутных войск в локальных войнах и вооруженных конфликтах.

Ключевые слова: вертолёт, огневой поддержки, группа боевого управления, передовой авианаводчик, целеуказание и наведение, вертолетно-самолетная группа.

Abstract

The experience of applying army aviation helicopters in local wars and armed conflicts Sabit Huseinov

The analysis of the usage of army helicopters in different wars, conflicts and anti-terror operations are enlightened in the article. At the same time, the information including different task fulfillments of army aviation, strike by fire on the enemy, the preparatory measures of aviation, the support and accompaniment of army in advance operations have been considered. Army aviation's experience gained alongside with armed forces during the local wars and conflicts is summarized.

Keywords: fire support helicopters, group of combat control, forward air controller, target designation and guidance, helicopter-airplane group.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.11.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 21.01.2019

UOT 355/359

LOKAL MÜHARİBƏLƏRDƏ VƏ HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏRDƏ AVİASIYA VƏ HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ QOŞUNLARININ TƏTBİQİNİN TƏHLİLİ**mayor Roman Məhərrəmov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə İkinci dünya müharibəsi və ondan sonra baş vermiş lokal müharibə və hərbi münaqişələr analiz edilir, Hərbi Hava Qüvvələri və Hava Hücumundan Müdafiə qoşunlarının döyüş fəaliyyətlərinin və birgə döyüş tətbiqi xüsusiyyətlərinin təhlili aparılır.

Açar sözlər: Hava Hücumundan Müdafiə, Hərbi Hava Qüvvələri, zenit-raket kompleksi, qırıcı aviasiya.

Tarixboyu silahlı mübarizənin forma və üsulları, məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Lakin bütün dövrlərdə silah müharibələrin aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Silahın kütləvi tətbiqi bir çox amillər üzrə müharibələrin xarakterini, müvafiq olaraq silahlı mübarizənin bu və ya digər sferasının əhəmiyyətini müəyyən edir. Son lokal müharibə və hərbi münaqişələrin təhlili göstərir ki, müharibələrin başlanğıcı və gedişində Hərbi Hava Qüvvələrinin (HHQ) tətbiqi, havada üstünlüyün qazanılması müharibənin gedişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla da əgər münaqişə tərəflərindən birində HHQ geniş tətbiq olunursa, digər tərəfin də Hava Hücumundan Müdafiə (HHM) qoşunlarının tətbiqinə üstünlük verəcəyi müşahidə olunacaqdır.

Beləliklə, müasir müharibə və hərbi münaqişələrdə İkinci dünya müharibəsi illərində olduğu kimi əsas aparıcı qüvvə tanklar, digər zirehli texnika və onların zərbəsi yox, hava hücum vasitələrinin və ya hava yolu ilə çatdırılacaq digər vasitələrin zərbələridir.

Hələ İkinci dünya müharibəsində alman təyyarələri SSRİ üzərinə hücum zamanı mühüm obyektlərə aviasiyasının kütləvi zərbələri ilə başlayan uçuşlar həyata keçirmişdilər. Müharibənin gedişində Sovet ordusunun HHQ və HHM qoşunlarının döyüş tətbiqinin geniş təcrübəsi qazanıldı. Həmin təcrübə müharibədən sonrakı illərdə ölkənin HHQ və HHM qoşunlarının qurulması, döyüş tətbiqi nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı zamanı geniş istifadə edilir, HHQ və HHM qoşunlarının hazırlığı, lokal müharibə və silahlı münaqişələrdə HHQ və HHM qoşunlarının döyüş fəaliyyətlərinin aparılması zamanı nəzərə alınır.

Beləliklə, qarşı tərəfin aviasiya vasitələrin geniş şəkildə tətbiq etməsi güclü hava hücumundan müdafiənin qurulmasını, qoşun və obyektlərin hava zərbələrindən etibarlı müdafiəsini şərtləndirir.

Güclü hava hücumundan müdafiənin olması hələ keçən əsrin 90-cı illərin ortalarında ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində elmi işlərin təhlilində və bu elmi işlərə yeniliklərin gətirilməsində aviasiya texnikasının inkişafının prioritet inkişafı istiqaməti olan pilotsuz uçuş aparatlarından istifadəyə yer verdi.

Yuqoslaviyadakı döyüş əməliyyatlarının analizi göstərdi ki, ABŞ hərbi qüdrəti haqqında olan fikirlərin inkişaf etdirilməsi əlverişli məna kəsb etmir və istənilən nəticələri vermir. Bu konfliktin gedişində amerikan komandanlığı dəniz bazalı qanadlı raketlərin bütün ehtiyatını məsrəf etmişdi. Bundan başqa, yüksək dəqiqliyə malik silahların tətbiqində uzaqmənzilli aviasiyaya sərf olunan məsrəflər döyüş əməliyyatlarına sərf olunan bütün məsrəflərdən ən çoxu idi [1].

O, zamana görə çox da güclü sayılmayan Yuqoslaviya HHM vasitələri ilə “Stels” texnologiyasına görə yaradılmış “F-117A” az aşkarlanan zərbə təyyarəsini vurmaq mümkün oldu.

Təyyarənin pilotu Deyl Zelko hadisə ilə bağlı təəssüatlarını bölüşərkən bunları deyib: “Hava az buludlu idi, raketini buraxılışdan dərhal sonra bulud qatını yardığı zaman gördüm. O, 50 dərəcəlik bucaq altında mənə tərəf uçurdu. Onu görə kimi yerimin təyin edildiyini anladım. İlk raket təyyarənin lap yaxınlığından keçdi, hətta təyyarəni silkələdi”.

1999-cu il martın 28-də Pentaqon nümayəndəsi Ken Beykon rəsmi olaraq, ABŞ HHQ-nə məxsus “F-117A” təyyarəsinin Belqraddan 40 km qərbdə vurulduğunu təsdiqlədi.

Bu münaqişədə yuqoslavların silahlanmasında Sovet istehsalı olan radarlar yer alırdı və ABŞ-ın “görünməz” təyyarələrini də, məhz onlar aşkarlaya bilirdi.

Radarlar qısamüddətli işə salınırdı və dərhal raket buraxıcı qurğularla birgə mövqelərini dəyişir, bütün məlumatlar və əmrlər, yalnız kuryerlər vasitəsilə ötürülürdü.

Təyyarə vurulandan sonra isə B-2 strateji bombardmançılarına əlavə maneəqoyucu təyyarələrin himayəsi olmadan Yuqoslaviyanın hava məkanına girişi qadağan edilmişdi [2].

Ümumilikdə, hər müharibə zamanı HHQ birliklərinin döyüş tapşırıqlarının əsas siyahısı və məzmunu, tapşırıqların yerinə yetirilmə forma və üsulları ortaya çıxarılıb təhlil edilir. Hücüm edən və müdafiə olunan Quru Qoşunlarının aviasiya dəstəyi, ehtiyatlarla mübarizə, kommunikasiyaların (yolların) işinin pozulması və hava kəşfiyyatının aparılması havada üstünlüyün qazanılması hesab edilirdi.

Əsas tapşırıqlar arasında, ilk növbədə havada üstünlüyün qazanılması tapşırığı durur. Vurğulamaq lazımdır ki, müasir şəraitdə də havada üstünlük uğrunda mübarizə öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirməyib.

HHQ tətbiqinin formaları haqqında qeyd etmək lazımdır ki, havada üstünlüyün qazanılmasının ən effektiv üsulu düşmən təyyarələrinin aerodromlarında məhv edilməsidir. Məsələn, 1941-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında Moskvanın müdafiəsi zamanı iki hava əməliyyatı nəticəsində 600-dən çox düşmən təyyarəsi məhv edilmişdi. 1943-cü ilin may ayında sovet aviasiyasının Kursk əyrisində yerləşən aerodromlara endirdiyi dörd hava əməliyyatı nəticəsində düşmən 500 ədəd təyyarə itirmişdi.

Eyni zamanda, lokal müharibə və hərbi münaqişələrin analizi aviasiya və HHM qoşunlarının qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi zamanı döyüş tapşırıqlarının daha dəqiq, az itkilərlə yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Bu baxımdan, hava düşməninin zərbələrinin dəf edilməsi və HHV havada məhv edilməsi üzrə döyüş fəaliyyətləri aparılan zaman HHM qoşunları və QA-nın birgə döyüş fəaliyyətlərindən istifadə edirlər. Hava düşməni ilə mübarizəni onlar zamana, hədəflərə, hədlərə, hündürlüklərə, istiqamətlərə görə bölüşdürmə üzrə və qarşılıqlı fəaliyyətdə yerinə yetirirlər. Hava hücumundan müdafiə vuruşu dedikdə məqsəd, tapşırıq, məkan və zamana görə qırıcı aviasiya və zenit-raket hissələrinin (bölmələrinin) hava və hava hücumundan müdafiə döyüşlərinin, radiotexniki birliklərin (hissələrin) fəaliyyətlərinin vahid niyyətə görə keçirilən əməliyyat (əməliyyat-taktiki) tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün razılaşıdırılmış və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş məcmusu başa düşülür və bir qayda olaraq, hava hücumundan müdafiə vuruşu düşmənin kütləvi raket-aviasiya zərbələrinin dəf edilməsi məqsədilə aparılır.

Lokal müharibələrin və hərbi münaqişələrin təcrübəsi göstərdi ki, Quru Qoşunları tərəfindən aparılan döyüş fəaliyyətlərində hava dəstəyi və qoşunların havadan qorunması təmin edilməzsə, quruda aparılan döyüş fəaliyyətləri dayandırılır, bəzən isə heç başlanılmırdı [1].

Müasir şəraitdə baş verən müharibə və münaqişələrin analizi və təhlilindən sonra yeni texnika və silahların ortaya çıxmasının şahidi oluruq. Hava-kosmik hücum vasitələrinin inkişafının analizi göstərir ki, bir çox dövlətlərdə silah və texnikanın inkişafı sürətlənəcək və silahlanmaya yeni prinsiplər və sistemlər daxil olacaq: hipersəs və hava-kosmik uçuş aparatları, pilotsuz kəşfiyyat-zərbə uçuş aparatları, yeni fiziki prinsiplər əsasında qurulmuş silahlar və s. Kəşfiyyat, rabitə, naviqasiya və idarəetmənin vahid məlumat-kəşfiyyat idarəetmə sistemində inteqrasiyası baş verəcək. Bu şəraitdə potensial düşmən, zaman və fəza üzrə koordinə edilmiş yüksək dəqiqliyə malik zərbələrin endirilməsinə imkan əldə edəcək. Etibarlı HHM sistemi istənilən dövlətin döyüş qabiliyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Eyni zamanda, əksinə olaraq, HHM sisteminin müasir təyyarələrə qarşı bacarıqsızlığı bir sıra lokal müharibələrdə məğlubiyyətin əsas səbəbidir [3].

1980-ci illərin sonuna qədər lokal müharibədə və hərbi münaqişələrdə HHM-nin məzmununa görə təyyarə əleyhinə idi. “Yer-yer” və ya “Hava-yer” sinifli raketlərin tətbiqindən sonra da HHM məzmunu dəyişilməz qaldı. Bu onunla əlaqədardır ki, hücumə məruz qalmış ölkələrin texniki və

İqtisadi imkanları bahalı və mürəkkəb raket əleyhinə müdafiə vasitələrini işləyib hazırlamaq və ya almaq imkanına malik deyildi. Buna görə də qanadlı raketlərlə mübarizə idarəolunan aviasiya və ya pilotsuz uçuş aparatları ilə mübarizə vasitələri ilə aparılırdı. 1991-ci ildə çoxmillətli qüvvələrin İraqa qarşı “Səhrada fırtına” əməliyyatının keçirilməsində Səudiyyə Ərəbistanının və İsrailin HHM sistemində İraq ərazisindən buraxılmış “Skad” əməliyyat-taktiki raketləri ilə mübarizə üçün Amerikanın “Patriot” ZRK tətbiq edilmişdir. Bu onu göstərir ki, təyyarə əleyhinə müdafiə ilə birgə raket əleyhinə müdafiə məsələləri də aktualdır. Amma belə müasir HHM sisteminin yaradılması, yalnız iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə mümkündür [4].

İkinci dünya müharibəsindən sonra heç bir hərbi münaqişədə aviasiyanın istifadəsinin intensivliliyi “Səhrada fırtına” əməliyyatında yüksək olmamışdır. Gündəlik olaraq aviasiya qruplaşması 2000-ə qədər, ayrı-ayrı günlərdə isə 3000-ə qədər təyyarə uçuşu ilə HHM vasitələrinin atəşlə və radioelektron susdurulması, yerüstü hədəflərə raket-bomba zərbələrinin endirilməsi, düşmənin qırıcılarından müdafiə üçün zərbə qrupunun müşayiəti taktiki hava kəşfiyyatının aparılması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsini həyata keçirirdi. “Səhrada fırtına” əməliyyatının başlanğıcından atəşin dayandırılmasına qədər 110 min döyüş və döyüş fəaliyyətlərini təmin edən təyyarə uçuşu yerinə yetirilmişdir.

ZRK-ni susduraraq, müttəfiq qüvvələrin döyüş təyyarələri zenit artilleriyasının və DZRK atəşi ilə vurula bilən aşağı hündürlüklərdə yox, orta hündürlüklərdə uçuş yerinə yetirə bildilər. Çoxmillətli qüvvələrin təyyarəçiləri ehtiyac olmadan zenit artilleriyasının atəşindən qorunmaq üçün taktiki fəndlərin yerinə yetirilməsini xeyli çətinləşdirən 1300 metr hündürlükdən aşağı hündürlükdə fəaliyyət göstərməməyə çalışırdılar. Bəzi xarici mütəxəssislərin məlumatlarına görə, İraq 300 qırıcı-tutucu və 600 ZRK ilə yanaşı, silahlanmasında, əsasən, sovet istehsalı olan müxtəlif kalibrli 9000-10000-ə qədər (ÖZQ-23-4, ÖZQ-57-2 və s.) zenit-artilleriya qurğularına malik idi.

İraqın HHM sisteminin susdurulmasına təsir edən əsas faktorlar zərbənin gözlənilməzliyi, müxtəlif REM vasitələrindən aktiv istifadə, taktiki aviasiya fəndlərinin müxtəlifliyi idi. Eyni zamanda, İraqın HHM-nin idarəetmə orqanlarının güclü radioelektron əks-təsir şəraitində fəaliyyətsizliyi, eləcə də silah tətbiqetmə təşəbbüsünün olmaması qeydə alınır.

ABŞ və NATO-nun hava hücumlarının imkan və qabiliyyəti “Səhra tülküsi” (1998-ci ildə İraqa raket aviasiya zərbəsinin endirilməsi), “Qərarlı qüvvə” (1999-cu ildə NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı hücumu), “Sarsılmaz azadlıq” (2001-2002-ci illərdə Əfqanıstanda antiterror əməliyyatı) nümayiş etdirmişdir.

Cənubi Osetiya müharibəsində 80-ci illərdə silahlanmaya qəbul olunmuş “Buk-M1” yeni nəsil ZRK ilə aviasiyanın qarşılıdırması faktiki olaraq dünyada 1-ci münaqişə oldu. Gürcüstanın HHM sistemi ilə qarşılıdırma, Gürcüstanın HHM sisteminin düzgün qiymətləndirilməməsi Rusiyanın hərbi aviasiyası üçün güclü sınaq oldu. Bu münaqişədə Gürcüstanın HHM-si aktiv radarlardan minimal istifadə edərək “Kolçuqa-M” passiv kəşfiyyat radiolokatorundan məlumatların alınmasına üstünlük verdi, “Buk-M1” və “OSA-AK/AKM” ZRK isə pusqudan fəaliyyətlər taktikasını tətbiq etdilər. Bu Gürcüstan HHM-si ilə mübarizəni çətinləşdirdi. Məlumatlara görə, müharibənin birinci günü avqust ayının 8-də Gürcüstanın “Buk-M1” ZRK Rusiyanın dörd Su-25 həmləedici və bir Tu-22M3 bombardmançı təyyarəsini vura bildi.

Bundan başqa, bəzi məlumatlara görə, Rusiya daha üç təyyarəsini itirmişdi. Eyni zamanda, Rusiya, HHM qoşunları ilə Gürcüstanın üç Su-25 həmləedici təyyarəsini vurmuşdu [5].

Lokal müharibə və hərbi münaqişələrdə aviasiya və HHM qoşunlarının birgə tətbiqi təcrübəsinin təhlili göstərilən nəticəyə gəlməyə imkan verir:

– lokal müharibələrin əksəriyyətində üstünlük hava hücum vasitələrində idi. Hücum edən tərəfin aviasiyası HHM məhv edilməsi üçün ən yeni təyyarə, vertolyot, qanadlı raket və pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edərək, müxtəlif növ silah və üsullar tətbiqi ilə, ona həvalə edilən tapşırıqları tam həcmdə yerinə yetirirdi. İraqda 1991-ci ilin münaqişəsində hər bir itirilən təyyarəyə (vertolyota) 3000 döyüş təyyarə uçuşu yerinə yetirilirdi. Passiv müdafiə lazım olan effekti vermirdi.

Bundan elə çıxır ki, hazırda HHM tapşırıqları kompleks şəkildə həll edilməlidir:

– düşmənin aviasiya qruplaşmasının, idarəetmə sisteminin və naviqasiyasının susdurulması, (basqın altına alınması) yalnız HHM qoşunları vasitəsilə yox, həm də bütün hücum vasitələrinin tətbiq edilməsi ilə yerinə yetirilməlidir. HHQ-da yaradılan aviasiya və HHM qruplaşmasının strukturu müdafiə və hücumun tərkib hissələrinin düzgün nisbəti bu tapşırıqın yerinə yetirilməsinə imkan verir;

– hava əməliyyatı havada üstünlüyün qazanılması uğrunda mübarizənin əsas forması sayılır. Hava əməliyyatı özündə HHQ-nin birliklərinin döyüş fəaliyyətləri ilə eyni zamanda raket qoşunlarının, artilleriyanın, HHM qoşunlarının birləşmə və hissələrinin eləcə də donanmaların birlik, birləşmə və hissələrinin döyüş fəaliyyətlərini əhatə edir. Əməliyyatın əsas məqsədinə kütləvi aviasiya zərbələrinin endirilməsi ilə nail olunur;

– inkişaf etmiş bazalaşma sistemi aviasiyanın vaxtılı-vaxtında ehtiyat aerodromlar üzrə seyrədilməsinə və onun zəruri olan sayda HHM vasitələri ilə himayə edilməsinə, səyyar HHM komplekslərinin mövcudluğu isə təhlükəli dövrdə dislokasiya yerlərinin tez bir vaxtda dəyişdirilməsinə imkan verir. Aviasiya qüvvələrinin əsas istiqamətlərdə cəmlənməsi, HHQ və HHM qoşun qruplaşmalarının həyatda qalma müddətinin artırılması üçün şərait yaradır. HHQ və HHM obyektlərinin yüksək məharətlə maskalanması, onların müasir kəşfiyyat vasitələri ilə aşkarlanmasını və zərərvurma vasitələri ilə isə məhv edilməsi effektivliyini zəiflədir;

– zonalar və ya obyekt üzrə HHM sisteminin yaradılması təmin edilmədikdə şəraitdə, düşmən aviasiyasının ehtimal olunan uçuş istiqamətlərində zenit-raket qoşunları bölmələrinin “pusqudan” (“səyyar ZRK-lar”) fəaliyyəti effektivdir;

– döyüş fəaliyyətlərinin gedişində zərbələr, ilk növbədə zenit-raket və radiotexniki qoşunların mövqelərinə, aerodromlara, HHQ və HHM idarəetmə məntəqələrinə vurulurdu. Belə şərtlərdə vasitələrin mobilliyi (çevikliyi), onların maskalanması, HHQ və HHM idarəetmə sisteminin etibarlı mühafizəsi, onun radio maneələrdən qorunmasına diqqətin artırılması birincidərəcəli əhəmiyyət kəsb edir;

– yaradılan idarəetmə və rabitə sistemi aviasiyanın müxtəlif idarəetmə məntəqələrindən razılaşdırılmış idarəsinə, o cümlədən hava basqınlarının gedişində geniş ərazidə bazalaşdırılan aviasiyanın müxtəlif növ qüvvələrinin birləşmə döyüş fəaliyyətinin dəqiq koordinasiyasına, eləcə də HHQ və HHM qüvvə və vasitələrinin mərkəzləşdirilmiş idarə edilməsinə imkan verməlidir;

– HHM qruplaşmalarının əsasını qırıcı aviasiya, zenit-artilleriya, zenit-raket və radiotexniki qoşunları təşkil edir, bu zaman qırıcı aviasiya yüksək manevr qabiliyyətli qoşun növüdür;

– HHQ və HHM qoşunları döyüş fəaliyyətlərinin gedişində qısa zamanda münəqışə rayonunda güclü qruplaşmaların yaradılması, zəruri hallarda isə onların döyüş tərkibinin (xüsusi ilə aviasiya üzrə) tez artırılması üzrə yüksək qabiliyyət nümayiş etdirirdi. Buna inkişaf etdirilmiş aerodrom şəbəkəsinin və hərbi-nəqliyyat aviasiyasının mövcudluğu, qüvvə və vasitələrin yüksək manevr qabiliyyəti kömək edirdi.

Müasir dövrdə aparıcı dövlətlərin Silahlı Qüvvələrinin HHQ döyüş tapşırıqlarını döyüş fəaliyyətləri formasında yerinə yetirməyə qadirdirlər. Ensiklopedik tərifə uyğun olaraq – döyüş fəaliyyətləri forması – döyüş fəaliyyətlərinin zahiri təsviridir. Hərbi fəaliyyət forması – məqsəd, tapşırıq, cəlb edilən qüvvələrin tərkibi və mövcud şəraitdə onlara rəhbərlik kimi mühüm fəaliyyət xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Döyüş fəaliyyətlərinin gedişində HHQ birlik, birləşmə və hissələri aviasiya zərbələrini endirməyə, hava və hava hücumuna qarşı əməliyyat və döyüşlər aparmağa, xüsusi döyüş uçuşlarını yerinə yetirməyə qadirdirlər.

Qoşun növlərinin hissə və bölmələri və Hərbi Hava Qüvvələrinin aviasiyası tərəfindən tətbiq edilən döyüş fəaliyyətlərinin bütün üsullarını qısa zamanda sadalamaq mümkün olmadığından, onlardan ən xarakterik olanlarını göstərək:

1. Aviasiya birləşmə, hissə və bölmələrinə nəzərən tətbiq edilənlər:

a. Hava düşməninə zərərvurulması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı:

– əsas qüvvələrin yerdə və ya havada növbətçilik vəziyyətindən eyni zamanda döyüşə salınması və hava düşməninə zərər vurulması;

– əsas qüvvələrin yerdə və ya havada növbətçilik vəziyyətindən ardıcıl olaraq döyüşə salınması və hava düşməninə zərər vurulması;

– müstəqil axtarış və təyin olunan rayonda (zolaqda) hava düşməninə məhv edilməsi;

– “sərbəst ov”;

– hava məkanının təmizlənməsi;

– havada düşmənin qarşısının alınması;

– patrul müşayiəti və s.

b. Yerüstü obyektlərə zərərvurulması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı:

– birləşmənin (hissənin) bütün tərkibi və ya böyük hissəsi ilə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bir neçə obyektə təyin olunmuş vaxtda eynivaxtlı zərbə;

– hissələrin (bölmələrin) əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş bir və ya bir neçə obyektə təyin olunmuş vaxtda ardıcıl zərbələri;

– hissələrin (bölmələrin) döyüş fəaliyyətlərinin gedişində aşkar edilən obyektlərə çağırış üzrə yerdə və ya havada növbətçilik vəziyyətindən ardıcıl zərbələri;

– manqa, cütlük, tək ekipajlar tərkibində təyin olunmuş rayon və ya zolaqda müstəqil axtarış və hədəflərə zərər vurulması;

c. Xüsusi tapşırıqların (zərərvurmanın aviasiya vasitələri ilə bağlı olmayan) həll edilməsi zamanı:

– bütün tərkib və ya qüvvələrin çox hissəsinin döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün təyin olunmuş vaxtda eynivaxtlı döyüş uçuşu;

– ayrıca cütlüklərin və ya ayrıca təyyarələrin döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün təyin olunmuş vaxtda və ya çağırışla ardıcıl döyüş uçuşları.

2. Zenit-raket hissələri döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı döyüş fəaliyyətlərinin aşağıdakı üsullarını tətbiq edirlər:

– zenit divizionları atəşinin ən vacib hədəflər üzrə etibarlı məhv edilməsi üçün cəmləşdirilməsi;

– zenit divizionları atəşinin hava düşməninə maksimal itkilər verməsi üçün yayılması;

– zenit-raket divizionları tərəfindən atəşin müstəqil aparılması.

3. Radiotexniki birləşmə, hissə və bölmələrin döyüş tətbiqinin əsas üsulları aşağıdakılardır:

– söylərin hədəflərin əsas fəaliyyət istiqamətlərində aşkar və müşayiət edilməsinə cəmləşdirilməsi;

– söylərin taktiki cəhətdən əsas hədəf növlərinin aşkarlanmasına və müşayiət edilməsinə cəmləşdirilməsi və bu üsulların birgə tətbiqi [1].

Hərbi əməliyyatların müvəffəqiyyətlə aparılması üçün müasir HHM sistemlərinin inkişaf etdirilməsinə, yeni zenit – raket sistemlərinin yaradılmasına və düzgün tətbiqi ciddi yanaşmaq lazımdır. Müasir HHM sisteminin yaradılması zenit-raket və zenit-artilleriya komplekslərinin müasir tələblərə cavab verən istehsalına gətirib çıxarır. Bu da, öz növbəsində HHM vasitələrinin döyüş imkanlarının artırılmasına, döyüş tətbiqinin forma və üsullarının daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Nəticə

İkinci dünya müharibəsində və xüsusən də müharibədən sonrakı illərdə Hərbi Hava Qüvvələrinin rolu mütəmadi şəkildə artmışdır. Buna səbəb kimi yüksək dəqiqliyə malik silahların istifadəsi, idarəetmə və naviqasiyanın daha inkişaf etmiş vasitələrinin tətbiqi hesabına döyüş aviasiya komplekslərinin imkanlarının artmasını, HHQ tətbiqinin məkanının genişlənməsini göstərmək olar. HHQ və HHM qoşunlarının müharibələrdə tətbiqinin təhlili düzgün səmtlərinin seçilməsini, gələcək inkişafın ən perspektiv istiqamətlərinin hazırlanmasını, onların döyüş tətbiqinin

ən səmərəli forma və üsullarının müəyyən edilməsini göstərir. HHM təşkilində hava düşməninə kəşfiyyatının fasiləsiz aparılması və məlumatların bütün KM və İM ötürülməsi, atəşin açılması və HHM vasitələri ilə manevrin keçirilməsi, eyni zamanda göstərilənlərin aviasiya və ümumqoşun hissə və bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə həyata keçirilməsində daha effektiv nəticələrin əldə olunmasına və qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nail olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ноговицын А.А. Опыт войн способы боевого применения ВВС и войск ВО в современных операциях // Военная мысль №6, 2005, с. 2-8. <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/2005-vm/9572-opyt-vojn-i-sposoby-boevogo-primenenija-vvs-i>.

2. Sovet silahı ilə vurulan “Görünməz” ABŞ təyyarəsi, 28.03.2017, <http://salamnews.org/az/.news/read/264127>.

3. Обобщённый анализ применения средств воздушного нападения оvs НАТО при проведении военной операции в Югославии “решительная сила” и в других локальных войнах в 90-х годах. http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/089/26089/8984?p_page=4.

4. “Səhrada tufan” əməliyyatı, 17.01.2016, https://tvzvezda.ru/news/forces/content/2016011708_38-fiix.htm.

5. Опыт применения ПВО в локальных войнах и военных конфликтах. <http://army.lv/ru/PVO-v-lokalnih-voynah-i-vooruzhennih-konfliktah/2641/4725>.

6. Nəşibov B. Ümumqoşun döyüşündə hissə və bölmələrin hava hücumundan müdafiəsi. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2004, 133 s.

Аннотация

Анализ применения авиации и войск противовоздушной обороны в локальных войнах и военных конфликтах Роман Магеррамов

В статье анализированы боевые действия военно-воздушных сил и войск противовоздушной обороны во время второй мировой войны, в локальных войнах и военных конфликтах, а также особенности совместного их боевого применения.

Ключевые слова: противовоздушная оборона, военно-воздушные силы, зенитно-ракетный комплекс, авиация.

Abstract

The analysis of applying aviation and air defense troops in local wars and military conflicts Roman Meherremov

The local wars and military conflicts took place during and after the Second World War, the characteristics of joint battle activities of Air Force and Air Defence units have been analyzed in the paper.

Keywords: air defense, air force, anti-aircraft missile system, fighter aircraft.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.11.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 13.12.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 21.01.2019

UOT 355/359

MOBİL TELEFON BAZASINDA HAZIRLANMIŞ ARTİLLERİYA BALLİSTİK HESABLAYICI

tex.ü.f.d. Novruz Abdullayev, tex.ü.f.d. Rauf Abdulov, tex.ü.f.d., dosent Sevinc Məmmədova, Aidə Məmmədaliyeva, Aqşin Xəlilov, Aygün Xudayeva
Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyi
E-mail: eti@mdi.gov.az

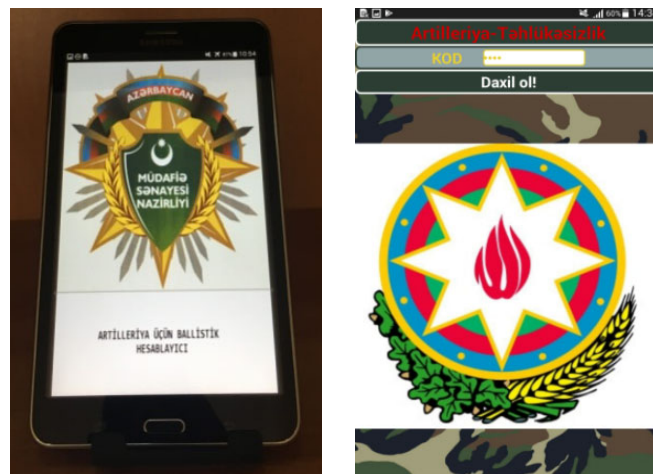
Xülasə. Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcı artilleriya bölmələrinin şəxsi heyətinin işini asanlaşdırmaq, hesablamaların aparılmasına sərf olunan müddəti minimuma endirmək, bütün prosesi avtomatlaşdırmaq və atəşin idarə olunması üçün aparılan hesablamaların dəqiqliyini yüksəltmək üçün nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, artilleriya, ballistik hesablayıcı, əsas atəş parametrləri.

Qoşunların Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri (QAİS) Silahlı Qüvvələrdə idarəetmə prosesinin əsasını təşkil edir və qoşunlarda bütün tapşırıqların dayanıqlı, fasiləsiz, operativ və gizli yerinə yetirilməsini təmin edir. Qoşunların idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmasının vasitə və sistemlərinin əsas təyinatı idarəetmə proseslərinin operativliyi, çevikliyi və idarəetmənin keyfiyyətinin artırılmasıdır. Məqsəd düşmənin aşkar olduğu anla, onun məğlubiyət anı arasındakı müddətin azaldılmasıdır.

QAİS-in həll olunan məsələləri və onların həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan texniki vəsaitləri nəzərə almaqla, qoşunların idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemə geniş bir kompüter şəbəkəsi kimi baxmaq olar. Silahlanma sistemlərinin inkişafı, həll olunan məsələlərin diapazonu, müxtəlifliyi və genişliyi, hazırlıq dərəcəsi, sürəti, real zamana yaxın anda qərar vermək tələbi, şəraitdən irəli gələn şərtlər və variantların tətbiqi QAİS-in aparatlarının element bazasının dayanmadan modernləşdirilməsini, texniki həllərini, məlumatların emal alqoritmlərinin və proqram təminatlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcı artilleriya bölmələrinin şəxsi heyətinin işini asanlaşdırmaq, hesablamaların aparılmasına sərf olunan müddəti minimuma endirmək, bütün prosesi avtomatlaşdırmaq və atəşin idarə olunması üçün aparılan hesablamaların dəqiqliyini yüksəltmək üçün nəzərdə tutulur (Şək. 1).

Şək. 1. Artilleriya ballistik hesablayıcı

Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcının yaradılması zamanı batareya və divizion komanda idarəetmə və müşahidə məntəqələrindən artilleriya hissələrinin operativ və yüksək dəqiqliklə idarə edilməsi üçün əsas atəş parametrlərinin təyini, hədəflərin məhvi üzrə tapşırıqların tabelikdə olan döyüş vasitələri arasında optimal paylanması, atış cədvəllərinin köməyi ilə atışın meteoroloji və ballistik şərtlərinin yayınma düzəlişlərinin hesablanması və atəşi idarəetmə məntəqələri və döyüş mövqelərinin bir-birini qəza vəziyyətində əvəz etməsi kimi məsələlər öz həllini tapmışdır.

Ballistik hesablayıcıda kənar müdaxilələrdən, icazəsiz istifadədən qorunmaq və onun yaddaşında saxlanılan məlumatların qorunması üçün xüsusi üsullar tətbiq edilmişdir. Hesablamaların nəticələrinin digər mobil telefonlara təminatlı şəkildə ötürülmə imkanları da mövcuddur.

Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcısı aşağıdakı əməliyyatları yerinə yetirir:

- atəşin idarə edilməsi üçün tam hazırlığın aparılması;
- atəşin idarə edilməsi üçün ixtisar hazırlığının aparılması;
- atəşin idarə edilməsi üçün sınaq atışının aparılması;
- əsas atəş parametrlərinin hesablanması;
- hesablamaların eyni vaxtda bir neçə atəş mövqeləri və müşahidə məntəqələri üçün aparılması;
- hesablama nəticələrinin digər mobil telefonlara təminatlı ötürülməsi və s.

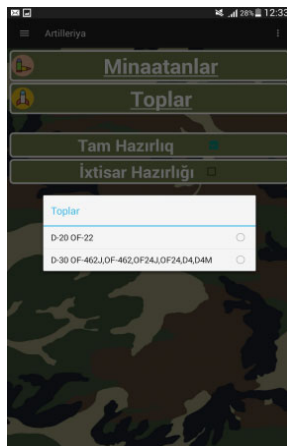
Əsas menyunun “Minaatanlar” rejimində 60, 82 və 120 mm minaatanların aşağıda qeyd olunan mərmilərinin seçimi edilir:

- 60 mm C-06 minaatanından qəlpəli M38A1;
- 60 mm 20N6M minaatanından qəlpəli M61 və tüstüburaxan M63;
- 82 mm O-832ДУ, O-832 Д, 3-O-12;
- 82 mm O-832ДУ, 3-O-12;
- 82 mm Д-832ДУ, Д-832А;
- 82 mm C-832C;
- 120 mm ОФ-843Б, ОФ-843А, ОФ-34, ОФ-36, ОФ-5, Д5;
- 120 mm ОФ-843Б, ОФ-34, ОФ-36;
- 120 mm 3-3-2.

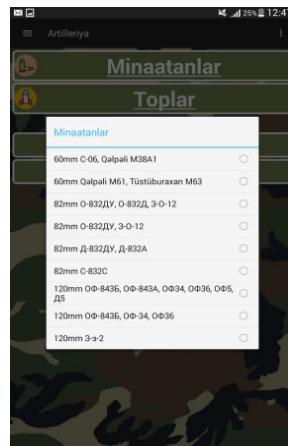
Əsas menyunun “Toplar” rejimində D-20, D-30 və digər topaların mərmilərinin seçimi edilir (şək. 2):

- D-20 ОФ-22;
- D-30 ОФ-462Ж, ОФ-462, ОФ24Ж, ОФ24, Д4, Д4М.

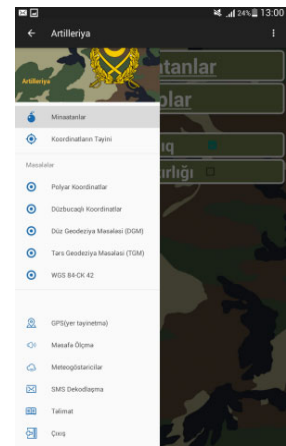
Seçilən mərmnin növü yadda saxlanılır. Növbəti əməliyyatlarda hər səhifənin yuxarı hissəsində seçilmiş mərmnin adı qeyd olunur.

Şək. 2. Minaatan və top mərmilərinin adı

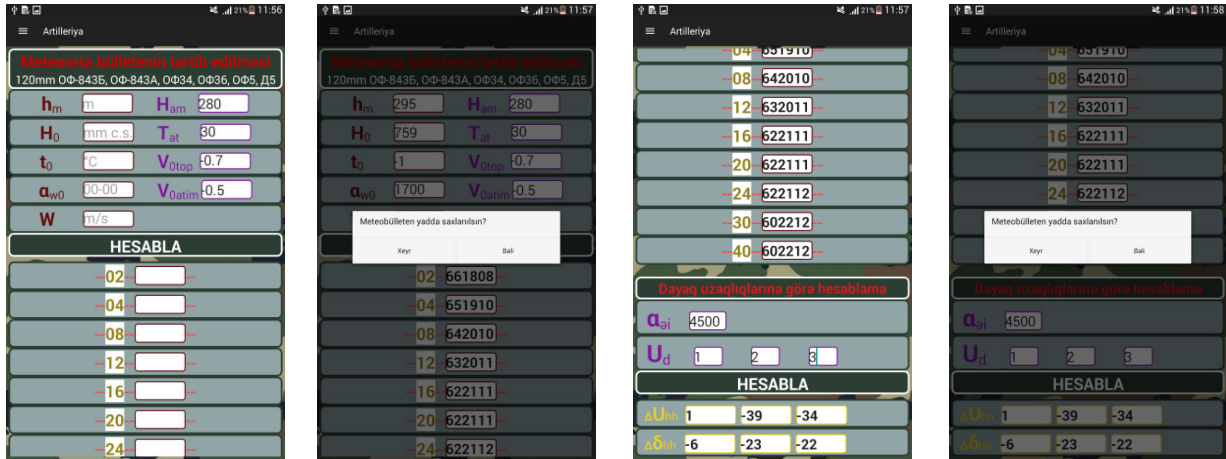

Şək. 3. Əsas menyuyu

Hesablamaların tam hazırlığa və ya ixtisar hazırlığına uyğun aparılması üçün əsas menyuda olan altrejimlərdən biri seçilir. Əsas menyunun sol kənarından sağa sürüşdürmə ilə əlavə menyuya keçilir. Burada əsas atəş parametrlərinin təyini, meteobülletenin tərtib edilməsi, atış cədvəllərinin köməyi ilə atışın meteoroloji və ballistik şərtlərinin yayınma düzəlişlərinin hesablanması, düz və tərs geodeziya məsələsi, GPS qəbuledicisi vasitəsilə WGS-84 və CK-42 formatında coğrafi mövqeyin təyini, SMS dekodlaşma və s. kimi məsələlər öz həllini tapmışdır (Şək. 3).

Meteobülletenin tərtibi və üç dayaq uzaqlığına görə uzaqlığa və dönmə bucağına düzəlişlərin edilməsi Şək. 4-də verilmişdir. Ballistik hesablayıcıda avtomatik rejimdə meteobülletenin kənar qurğulardan qəbul edilməsi imkanı da vardır.

Şək. 4. Meteobülletenin tərtibi və üç dayaq uzaqlığına görə uzaqlığa və dönmə bucağına düzəlişlər

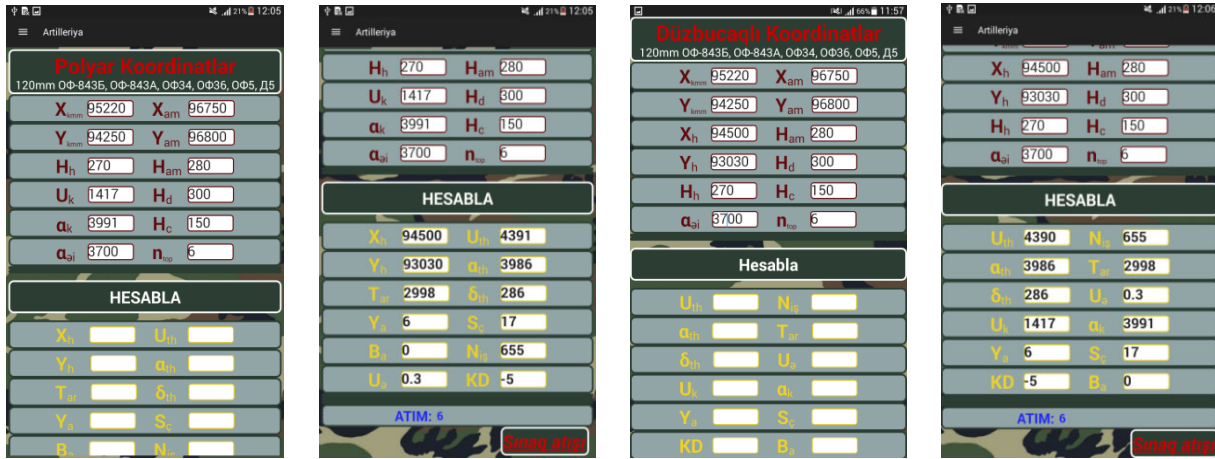
Mövcud bir koordinat sistemində təyin olunmuş koordinatların digər koordinat sistemində keçirilməsi praktikada sıx rast gəlinən məsələdir. Koordinat sistemləri arasında əhəmiyyətli üsullarla çevrilmə hesablamalarının aparılması vaxt aparan və yorucu bir prosesdir. Hesablamaların daha sürətlə həyata keçirilməsi üçün müasir dövrdə bir çox kompüter proqramları hazırlanmışdır. Hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində istifadə olunan müasir silah sistemləri, pilotsuz uçan aparatlar və s. WGS-84 koordinat sistemində koordinatları hesabladığına görə, bəzən bu koordinatların CK-42 koordinat sistemində və düzbucaqlı koordinatlara çevrilməsi zərurəti yaranır. Bu koordinat sistemlərinin bir-birinə çevrilməsi, hazır kompüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilməsi zaman baxımından əlverişlidir. Mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcıda bu məsələlər öz həllini tapmışdır. GPS qəbuledicisi vasitəsilə WGS-84 və CK-42 formatında coğrafi mövqeyin təyini, WGS-84 coğrafi koordinatlarının CK-42 coğrafi koordinatlarına çevrilməsi və coğrafi mövqeyin düzbucaqlı koordinatlarda ekrana çıxarılması Şək. 5-də verilib.

Şək. 5. GPS qəbuledicisi vasitəsilə coğrafi mövqeyin təyini

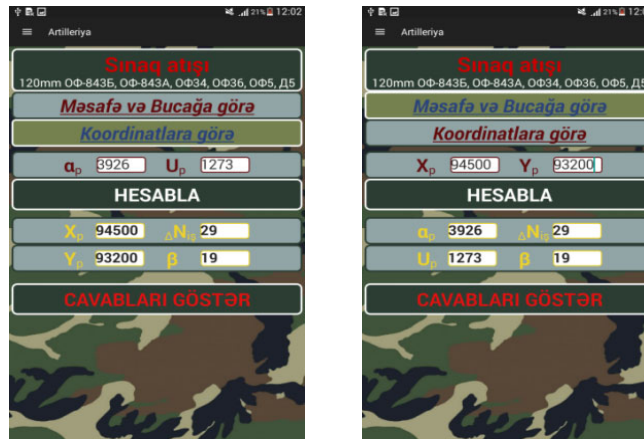

Əsas atəş parametrlərinin polyar və düzbucaqlı koordinatlarda təyini Şək. 6-da göstərilir.

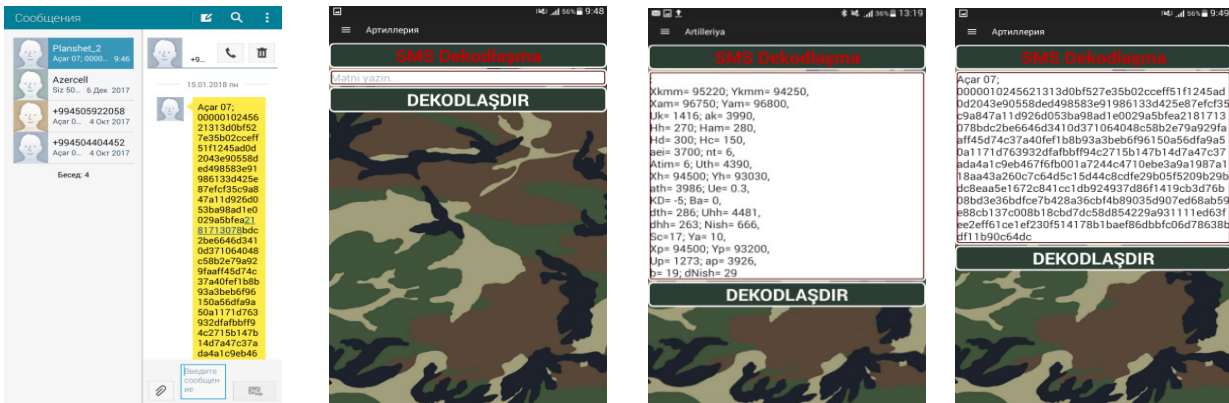
Şək. 6. Əsas atəş parametrlərinin polyar və düzbucaqlı koordinatlarda təyini

Hər iki koordinat sistemində (polyar və ya düzbucaqlı) əsas atəş parametrləri hesablandıqdan sonra atəş üçün lazım olan parametrlərə düzəlişlərin edilməsi üçün sınaq atışı aparılır. Sınaq atışı məsafə, bucaq və partlayışın düzbucaqlı koordinatlarına görə aparılır (Şək. 7).

Şək. 7. Sınaq atışı

Təyin edilmiş əsas atəş parametrləri abonentə mühafizə olunmuş şəkildə mesajla göndərilir. Digər tərəf həmin parametrləri kodlaşdırılmış şəkildə qəbul edir. Əsas menyuda “SMS dekodlaşma” bölməsində əsas atəş parametrləri dekodlaşdırılaraq nəzərdən keçirilir (Şək. 8).

Şək. 8. Əsas atəş parametrlərinin mühafizə olunması

Nəticə

Baş verən münaqişələrdə kənar müdaxilələrə dayanıqlı avtomatlaşdırılmış rabitə və idarəetmə sistemlərindən istifadə, hesablamaların aparılması vaxtının minimuma endirilmə, komandirlər tərəfindən qəbul edilən qərarların keyfiyyətinin artırılması, tabeliyində olanlara çatdırılması və istənilən düşmən üzərində tam üstünlüyün təmin edilməsində mobil telefon bazasında hazırlanmış artilleriya ballistik hesablayıcının rolu əvəzsizdir.

Ballistik hesablayıcıda atəşin idarə edilməsi üçün ixtisar hazırlığının bütün artilleriya silahları, tam hazırlığın isə hazırda 60, 82 və 120 mm minaatanlar, D-20, D-30 və zərurət olduqda digər toplar üçün aparılması nəzərdə tutulub.

Ballistik hesablayıcı açıq arxitekturaya malikdir və onun imkanlarını genişləndirmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Даниленков Н.В. Задачник по стрельбе и управлению огнем артиллерии, 1989, 312 с.
2. Фендриков Н.М., Яковлев В.И. Методы расчетов боевой эффективности вооружения, 1971, 223 с.
3. Савкин Л.С., Лебедев Б.Д. Метеорология и стрельба артиллерии, 1974, 143 с.

Аннотация

**Артиллерийский баллистический вычислитель разработанный на базе мобильного телефона
Новруз Абдуллаев, Рауф Абдулов, Севиндж Мамедова,
Аида Мамедалиева, Акшин Халилов, Айгюн Худаева**

Артиллерийский баллистический вычислитель разработанный на базе мобильного телефона предназначен для облегчения работы личного состава артиллерийских подразделений, минимизации времени потраченного на проведение вычислений, автоматизации всего процесса и повышения точности проведения вычислений для управления огнём.

Ключевые слова: автоматизированные системы управления войск, артиллерия, баллистический вычислитель, основные огневые параметры.

Abstract

**Mobile phone based artillery ballistic calculator
Novruz Abdullaev, Rauf Abdulov, Sevinj Mammadova,
Aida Mammadaliev, Akshin Khalilov, Aygun Khudaeva**

An artillery ballistic computing machine designed on a mobile phone basic is designed to simplify the work of the artillery staff, minimize the time spent on calculations, automate the entire process and increase the accuracy of calculations for fire management.

Keywords: automatized management system of troops, artillery, ballistic calculation, basic firing parameters.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.12.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.12.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 24.01.2019

**MÜƏLLİM VƏ KURSANTLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ:
PROBLEM BAXIMINDAN MÖVCUD ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ**

e.o. polkovnik Murad Həmidov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: murad_hamidov@inbox.ru

Xülasə. Tədqiq olunan problemin işlənmə səviyyəsini öyrənmək üçün məqalədə mövcud ədəbiyyat nəzərdən keçirilir. Müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətlərinin qurulması, şagird, tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması və nəhayət, müəllim-kursant münasibətlərinin, gələcək zabit şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına həsr edilən tədqiqatlar diqqət mərkəzinə gətirilir.

Açar sözlər: müəllim, kursant, qarşılıqlı münasibətlər, mövcud ədəbiyyat, ədəbiyyatın təhlili.

Müəllim şəxsiyyətinə həmişə yüksək tələblər qoyulmuşdur. Heç təsadüfi deyil ki, müəllimin professioqramında əsas yeri onun şəxsiyyəti tutur. Onun şəxsiyyətinin təməlini isə sosial-mənəvi, peşəkar-pedaqoji və elmi-idraki keyfiyyətlər təşkil edir.

Məsuliyyətini yaxşı anlayan müəllimlər şagird və tələbələrin, kursantların, habelə onların valideynlərinin, cəmiyyətin rəğbətini qazanırlar. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.a.s) sözləridir: “Yaxşı davranışların nə gözəl əcri vardır”.

Öz peşəsinə məsuliyyətlə yanaşmayan müəllimlər cəmiyyətdə pislənir, onlar hörmət və nüfuz sahibi ola bilmirlər. Bu cür pedaqoji peşə sahibləri tarixən tənqid edilmişdir. Belə ki, “Avesta”da məsuliyyətsiz müəllimə münasibət belə olmuşdur: “Pis müəllim şüuru korlayar. Sözü mənəsini çatdırmaz. Ağlın inkişafını dayandırar, təlim-tərbiyəni fəsada çevirər. Nəticədə, həyatın təbii axarına və gözəlliyinə ziyan gətirər”.

Tədqiqat, müşahidə və sorğulardan görünür ki, mükəmməl müəllimin şagirdi, tələbəsi və yaxud kursantı olanlar özləri də kamillik zirvəsinə qalxır, uğurlara imza atır, cəmiyyətin öndə gedən üzvləri olur, şan-şöhrət qazanırlar. Bildiyimiz kimi, böyük sərkərdə Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi dahi filosof Aristotel, onun müəllimi isə, məşhur yunan filosofu Platon idi. Məşhur Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar da dahi Əbu Əli İbn Sinadan dərs almış, onun şagirdi və davamçısı olmuşdur.

Mövcud ədəbiyyat araşdırılarkən məlum oldu ki, Nizami Gəncəvinin poemalarında müəllim və təhsilənlərin münasibətləri mühüm əhəmiyyətli məsələ kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Nizami kamil müəllim obrazları yaratmışdır. Belə müəllimlərə “Xosrov və Şirin” poemasında – Büzügümid, “Yeddi Gözəl” poemasında – Mənzər, “İsgəndərnamə” poemasında – Aristotel və Niqumaş nümunə kimi göstərilə bilər.

Dahi şair Bəhram, Xosrov, Şirin, İsgəndər, Məcnun, Leyli və digər insanların uşaqlıq və gənclik illəri təsvir olunarkən, həm də onların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim obrazları diqqətə çatdırılır.

Ölkəmizdə öz müqəddəs vəzifəsini namusla yerinə yetirən, müəllimlik peşəsini şərəfləndirən minlərlə pedaqoji peşə sahibi vardır. Nəsrəddin Tusi ustad müəllimlərdən danışarkən yazırdı: “Müdərris nə qədər dərin, nə qədər geniş elmə sahibdirsə, müəllim də bir o qədər zövq və iqtidarla ondan öyrənəcəkdir”.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.Ə. Əlizadə müəllim-şagird (bizim tədqiqatda müəllim-kursant – M.H.) münasibətlərinin humanistləşdirilməsini vacib hesab edir. Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində bu son dərəcə diqqətəlayiq təklifdir. Professor yazır: “Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsinin özgün xüsusiyyətləri vardır. Onu, sadəcə olaraq, “can deyib can eşitmək” kimi təqdim etsək, müəllimin kimsəyə yazığı gəlməsi, rəhm etməsi, hər şeyi bağışlaması kimi başa düşsək, məsələnin mahiyyətini kiçiltmiş olarıq.

Müəllim-şagird(lər) münasibətlərinin humanistləşdirilməsi böyük bir amala – şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onun inkişafına, özünüaktuallaşdırması üçün şəraitin yaradılmasına xidmət etməlidir. Müəllim bu münasibətlərin sadəcə iştirakçısı deyil, özünün statusuna, peşə səriştəsinə və həyat təcrübəsinə görə təşkilatçısıdır. Humanist psixologiya anlamında müəllim şagirdin özünə və “ideal Mən”ə nail olmaq imkanına inamını möhkəmləndirməli, onun “Mən konsepsiyası” (özü haqqında təsəvvürləri) ilə real təcrübəsi arasındakı dissonansı aradan qaldırmalı (K.Rojers), sinifdə şagirdin özünü aktuallaşdırmasına (A.Maslou) imkan verən qarşılıqlı etimad və canlı ünsiyyət mühiti yaratmalıdır”.

Müəllim-tələbə münasibətləri professor A.O. Mehrabovun tədqiqatlarında da geniş ifadəsini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulmasının başlıca şərtlərindən biri təhsilin şəxsiyyətyönümlü olmasıdır. Professor A.O. Mehrabov təhsilin şəxsiyyətyönümlü məsələsindən danışarkən “Müasir təhsilin konseptual problemləri” monoqrafiyasında göstərmişdir: “Təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması insanın ümumbəşəri və ictimai əhəmiyyət kəsb edən, fərdi, bənzərsiz xüsusiyyət və keyfiyyətlərin əldə edilməsi prosesi olub, onun (şəxsiyyətin) müəyyən sosial rolu özünəməxsus şəkildə yerinə yetirməsinə, yaradıcı ünsiyyətdə olmasına, insanlar tərəfindən qəbul edilməsinə, şəxsiyyət və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə aktiv təsir göstərən proses kimi başa düşülməlidir. Təlim-tərbiyə prosesinin şəxsiyyətyönümlü olması ilə öyrənilən şəxs dəyərlər sistemini, mədəniyyətini özünün mənəvi tələbatı və fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək imkanı qazanır” [1, s.91].

Müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəliyini təmin edən zəruri məsələlərdən biri də sinif otaqlarında, auditoriyalarda dərslər deyən şəxslərin pedaqoji mədəniyyətə malik olmalarıdır. Bu fikri təsadüfi olaraq irəli sürürük. Aparılmış tədqiqatlardan, müşahidə və sorğulardan görünür ki, pedaqoji mədəniyyət müəllim və şagirdlər, müəllim və tələbələr, müəllim və kursantlar arasında təlim-tərbiyə işlərini səmərəli təşkil etməyə, təlim və tərbiyə prosesini idarə etməyə, pedaqoji prosesi və kursantların fəaliyyətlərini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Müəllimin pedaqoji mədəniyyətə yiyələnməsi ona meydana gələn mürəkkəb və çətin vəziyyətlərdən çıxmaqda yardımçı olur. Bu zaman təbii ki, müəllim pedaqoji etikanın tələblərinə əməl edir.

Professor H.H. Əhmədov bu qənaətdədir ki, müəllimin pedaqoji mədəniyyətinə aşağıdakılar daxil edilə bilər: “1) şəxsiyyətin istiqamətliliyi: inamı, sosial fəallığı, vətəndaşlığı; 2) peşəkar mənəvi keyfiyyətləri: humanizm, kollektivçilik, ədalətlik, xoşxasiyyətlilik, vicdanlılıq, tələbkərlilik, təvazökarlıq, uşaqlara sevgi və hörmət, prinsiplilik, ziyalılıq və obyektivlik; 3) pedaqoji əməyə münasibət: vicdanlılıq, məsuliyyət, özünü pedaqoji işə həsr etmə bacarığı, pedaqoji fəaliyyətdən ruhlanma, ona həyatının əsas mənası kimi münasibət göstərmə; 4) mənəvi və maraqlı tələbatlar: idrak fəallığı, təfəkkürün dərinliyi, genişliyi, estetik mədəniyyət, maraqların müxtəlifliyi, mənəvi tələbkərlilik, yaradıcı işə münasibət, nitqin, xarici görkəmin gözəlliyi və mədəniyyəti” [2, s.36].

Müəllimin pedaqoji ustalığa yiyələnməsi də müəllim-kursant münasibətlərinin səmərəliliyinin təmin olunması, gələcək zabit şəxsiyyətinin uğurla formalaşması baxımından faydalıdır. Pedaqoji ustalıq pedaqoji etikaya, pedaqoji mədəniyyətə sahibolma nəticəsində formalaşır. Peşəkar müəllim təlim prosesini də, auditoriyadankənar tədbirləri də yüksək səviyyədə qurur.

Mövcud ədəbiyyatın öyrənilməsi nəticəsində məlum oldu ki, müəllimin peşə etikası problemləri respublikamızda, əsasən, professor R.H. Məmmədzaadənin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Professorun tədqiqatlarının nəticələri “Müəllimin peşə etikası” kitabında öz ifadəsini tapmışdır. Kitabda pedaqoji etikanın bəzi dünyagörüşü problemləri işıqlandırılır, pedaqoji etikaya elmi-nəzəri etikanın tərkib hissəsi kimi yanaşılır, pedaqoji etikanın predmeti və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Müəllif, həmçinin pedaqoji etikanın əsas kateqoriyalarına (müəllim borcu və məsuliyyəti, müəllimin peşə səviyyəsi və pedaqoji vicdanı, müəllimin peşə fədakarlığı və humanizmi) münasibət bildirir, müəllimlərin peşəkərliliyinin təkmilləşməsi metodlarını və təşkilati formalarını göstərir, müəllimin peşə səviyyəsinin təkmilləşməsində metodik işin roluna aydınlıq gətirir. Professor R.H. Məmmədzaadənin qənaətinə, “müəllim və tərbiyəçilərin peşə ustalığının təkmilləşdirilməsi onların reproduktiv və

produktiv fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasına yönəldilmiş problem-axtarış xarakterli metodların əlaqəli şəkildə istifadəsini tələb edir” [3, s.87].

Mövcud ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, müəllim-kursant münasibətlərinin səmərəli təşkili və bunun gələcək zabit şəxsiyyətinin formalaşmasında roluna dair respublikamızda tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu tədqiq etdiyimiz problemin aktuallığından xəbər verir. H.İ. Əliyeva 2008-ci ildə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu” [4]; X.Y. Ağayeva 2011-ci ildə “Müəllimin pedaqoji ustalığı təlimin səmərəliliyinin şərti kimi” [5]; S.N. Nəsibova 2012-ci ildə “Müəllimin pedaqoji ustalığı fənlərarası əlaqənin səmərəli təşkilinin şərti kimi” (pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərinin materialları əsasında)” [6]; S.A. Kərimova 2014-cü ildə “İlkin pedaqoji kadr hazırlığında müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması yolları” [7] mövzularında dissertasiya müdafiə etmişlər.

H.İ. Əliyevanın dissertasiyasında müəllim-şagird münasibətləri və yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu, müəllim-şagird münasibətləri və yeniyyətinin təlim fəaliyyətinə onun təsiri kimi məsələlərə münasibət bildirilir. H.İ. Əliyeva belə nəticəyə gəlir ki, “müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətləri mürəkkəb proses olduğuna və nəticələrinə ən müxtəlif amillər təsir göstərdiyinə görə, onun səmərəliliyi müəllim və şagirdlərin bir-birinin şəxsiyyətini nə dərəcədə tam və adekvat qavramalarından asılıdır. Bu prosesdə pedaqoji rəhbərlik üslubu əsas rol oynayır. Müəllimlə şagirdlərin təlim prosesində təşəkkül tapan qarşılıqlı münasibətləri ilə sinifdəki ümumi əhval-ruhiyyə, mənəvi atmosfer arasında birbaşa asılılıq, sıx əlaqə mövcuddur ki, bu da öz növbəsində şagirdlərin idraki fəallığının, müstəqil çalışmaq qabiliyyətinin, elmlərin əsaslarını mənimsəməyə yaradıcı münasibətinin inkişafı və nəticədə təlimə möhkəm və davamlı marağının formalaşması üçün zəmin yaradır” [4, s.15].

S.N. Nəsibovanın “Müəllimin pedaqoji ustalığı fənlərarası əlaqənin səmərəli təşkilinin şərti kimi” mövzusunda yazdığı tədqiqat işində faydalı nəticələr əldə edilmişdir. Həmin nəticələrdən birini diqqət mərkəzinə gətirək: “Müəllimin pedaqoji ustalığa malik olması, onun pedaqoji takta, mərifətə, pedaqoji texnikaya, pedaqoji ünsiyyətə yiyələnməsi fənlərarası əlaqələrin təşkili və səmərəli şəkildə həyata keçirməsi üçün əlverişli şərait yaradır” [6, s.17].

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru O.Q. Həsənlı 2005-ci ildə pedaqogika üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir [8]. O.Q. Həsənlının fikrincə, “Şəxsiyyətin mövcudolma vasitəsi fəaliyyətdir ki, bunun sayəsində o, həm meydana gəlir, həm də formalaşır” [8, s.13]. “Şəxsiyyətin yüksək səviyyəsini onun istiqaməti təşkil edir” [8, s.14]. “Hər bir insanın anadan olduğu il və gün onun doğum haqqında şəhadətnaməsində yazılır. Bir şəxsiyyət olmaq etibarilə isə ilk dəfə o, məktəbəqədər yaş dövründə, təxminən 3 yaşlarında, öz-özünə “mən” deməsilə doğulur. Bu, artıq onun təvəllüd tarixi deyil, psixoloji yaşı, psixoloji baxımdan anadan olmasıdır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi meydana gəlməsinin ilkin əlamətləri onun tələbat-motivasiya sahəsində yaranan dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur” [8, s.15].

Professorlar R.İ. Əliyev və G.B. Əliyevanın əsəri “Şəxsiyyət psixologiyası” adlanan əsərində şəxsiyyətin formalaşdırılması probleminə aydınlıq gətirilmişdir [9]. Professor Ə.Ə. Ağayevin bəzi tədqiqatları da şəxsiyyət formalaşdırılması problemlərini əhatə edir. Professor “Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi” [10] monoqrafiyasında göstərir: “İnsan mikroaləm olmaq etibarilə təşrihə, öyrənilməyə xüsusi ehtiyac hiss edilən varlıqdır. Pedaqogika özünün araşdırma nəticələrindən başqa, insanı öyrənən elmlərin nəticələrinə əsaslanaraq insanı təlim və tərbiyə etmək vasitəsilə inkişaf etdirir. Onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına yardım göstərir, bu sahədə işləri səmərəli qurmaq üçün yollar axtarıb tapır, pedaqoji fəaliyyətin baş və son məqsədi olan kamil insan – şəxsiyyət yetişdirməyə can atır. Bu vaxta qədər insan, fərd, şəxsiyyət haqqında filosoflar, pedaqoqlar, siyasətçilər, ədiblər, psixoloqlar, sosioloqlar və digər mütəfəkkirlər müxtəlif fikirlər söyləmiş, müxtəlif cərəyanlar yaratmışlar [10, s.5-6].

S.A. Kərimovanın “İlkin pedaqoji kadr hazırlığında müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması yolları” [7] mövzusunda dissertasiyasında düzgün qurulmuş müəllim-tələbə münasibətlə-

ri pedaqoji prosesin səmərəliliyinin, tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmaq müəllim-tələbə münasibətlərini yaxşılaşdırmağın və mühazirələr müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli təşkilinin şərti kimi nəzərdən keçirilmişdir. Müəllim şəxsiyyəti və ona qoyulan tələblər, eyni zamanda təlim prosesi və auditoriyadankənar tədbirlərdə müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli təşkili yolları üzərində dayanılır. Müəllim tipologiyasının müəllim-tələbə münasibətlərinə təsiri araşdırılır, müəllim-tələbə münasibətlərində nümunənin rolu aydınlaşdırılır. Seminar məşğələlərinə müəllim-tələbə münasibətləri, pedaqoji təcrübə dövründə müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulması şərtləri, auditoriyadankənar tədbirlərdə müəllim-tələbə münasibətləri diqqət mərkəzinə gətirilir. Bütün bunlarla yanaşı, müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəliliyi müəyyən edilir. S.A. Kərimovanın dissertasiyada yazdığı aşağıdakı fikir önəmlidir: “Tələbələrin mənəviyyatının formalaşmasında, əxlaqının saflaşmasında onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri böyük rol oynayır. Tərbiyə prosesinə, həm də sosial həyatdakı münasibətlər öz təsirini göstərir. Həmin təsir həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Odur ki, pedaqoji prosesin uğurlu aparılması üçün yaradılmış şərait, lazım olan şərtlər, yalnız tələbə şəxsiyyətinin mənəvi cəhətdən təşəkkülünə və inkişafına kömək göstərəcək münasibətləri qaydaya salmamalıdır, tələbələr bəşəriyyətin qazanmış olduğu mənəvi təcrübəni əxz etməlidirlər. Oğlan və qızları etikətdə öz əksini tapmış düzgün hərəkət, rəftar qaydaları ilə tanış etməli və çalışmaq lazımdır ki, onlar həmin tələbləri yerinə yetirsinlər. Ali məktəbin daxilində, ictimai yerlərdə tələb olunan qayda və normaları gözləmək bir-biri ilə, böyüklərlə və öz-özlərinə münasibətlərində müsbət nəticələr verir. Tələbə şəxsiyyəti, təkcə pedaqoji prosesin subyekti kimi nəzərdən keçirilə bilməz. O, gələcəyin mütəxəssisi, ailə başçısıdır. Odur ki, anlamaq lazımdır: tələbə şəxsiyyəti, həm də sosialdır. Onun şəxsiyyəti formalaşma obyektindən ibarət olmaqla həmişə fəaldır. Deməli, əslində tələbənin şəxsiyyəti, eyni zamanda ictimai münasibətlərin obyektidir sayılır. Hər bir şəxs öz şüurunda mənəvi ideya və anlayışları, qayda və normaları əks etdirərək fəal şəkildə obyektiv münasibətlərə qoşulur, mənimsədiklərinə və yaratdıqlarına subyektiv münasibətə yiyələnir” [7, s.31-32].

Dissertasiyada nəzərdən keçirdiyimiz problemə daha yaxın olanı İ.A.Biskonun tədqiqatlarıdır [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20]. İ.A. Bisko öz məqalə və tezislərində müəllim və kursantların pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyəti modelinin hazırlanmasına konseptual yanaşma; pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyətin eksperimental tədqiqatının bəzi nəticələri; müəllim və kursantların qarşılıqlı fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində diaqnostik metodikaların işlənilməsi; müəllim və kursantlar arasında pedaqoji qarşılıqlı fəaliyyəti inkişafının metodik yolları; müasir ali hərbi məktəbdə təlim prosesində müəllim və kursantların qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasları və s. bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

İ.İ.Saviç, ilk növbədə rus ordusunda hərbi-tədris müəssisələri kursantlarının zabitin pedaqoji fəaliyyətinə dəyər münasibətlərinin formalaşdırılması prosesinə münasibətini araşdırmışdır. Bu məqsədlə pedaqoji fəaliyyətə dəyər münasibətlərinin formalaşdırılması probleminin nəzəri əsaslarını aydınlaşdırmış, problem baxımından tarixi-fəlsəfi, tarixi-pedaqoji ideyaları təhlil etmişdir. Müəllif hərbi-tədris müəssisələri kursantlarının zabitin pedaqoji fəaliyyətinə dəyər münasibətlərinin formalaşdırılması modeli üzərində dayanaraq, bu sahədə kompleks pedaqoji şərtləri diqqətə çatdırır; kursantların zabitin pedaqoji fəaliyyətinə dəyər münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi dinamikasının təhlili sistemini verir [21].

Tanış olduğumuz digər əsərlər İ.A. Bonçenkovun “Ali hərbi məktəb kursantlarının hərbi kollektivdə humanist münasibətlərin bərqərar olmasına hazırlanmaları” [22] və O.M. Babiçin “Hərbi ali məktəbdə təlim prosesində gələcək zabit-tərbiyəçilərdə tədris-peşə subyektivliyinin formalaşdırılması” mövzusunda dissertasiyalarıdır [23]. Bu dissertasiyalarda problemin nəzəri məsələləri araşdırılır, “subyekt” və “subyektivlik” kateqoriyaları izah edilir. Gələcək zabit-tərbiyəçilərdə tədris-peşə subyektivliyinin mahiyyəti və ali hərbi məktəbdə təlim prosesində onun formalaşdırılması probleminə diqqət yetirilir. Eyni zamanda, əsərdə ali hərbi məktəbdə təlim prosesində gələcək zabit-tərbiyəçilərdə tədris-peşə subyektivliyinin formalaşdırılmasının empirik tədqiqinə münasibət bildirilir. Bu məsələyə ayrıca fəsil həsr edilmişdir. Bu fəsildə eksperimental tədqiqat proqramı diqqətə çatdırılır; psixoloji-pedaqoji eksperimentin gedişi və nəticələri barədə məlumat verilir.

S.M.Komissarovun dissertasiyası “Ali hərbi məktəbdə kursantların müsbət kollektivdaxili qarşılıqlı fəaliyyətinin formalaşdırılması” adlanır [24]. Əsərdə ali hərbi məktəbdə kursantların qarşılıqlı münasibətlərinin təşkili, ilk növbədə pedaqoji problem kimi nəzərdən keçirilir, kursantların müsbət kollektivdaxili qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilində hərbi tərbiyənin sistemyaradıcı rolu və eyni zamanda xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Ali hərbi məktəbdə kursant kollektivinin formalaşdırılması modeli barədə təsəvvür yaradılır və onun ali hərbi məktəbdə kursant kollektivinin formalaşdırılması üzrə təcrübi-eksperimental iş diqqət mərkəzinə gətirilir; kursantların kollektivdaxili qarşılıqlı fəaliyyət xüsusiyyətlərinin diaqnostikası aparılır, bu işin texnologiyası göstərilir. Daha sonra təcrübi-eksperimental işin nəticələri təqdim olunur.

Nəticə

Problemlə bağlı xarici ölkələrdə, xüsusən MDB-yə daxil olan respublikalarda tədqiqatlar aparılsa da, ölkəmizdə problemin elmi-pedaqoji və psixoloji əsaslarını, nəzəri və praktik məsələlərini özündə ehtiva edən kitab və kitabçalar, monoqrafiyalar yazılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Əhmədov H.H. Pedaqogika. Bakı, 2006.
3. Məmmədzadə R.H. Müəllimin peşə etikası. Bakı: Maarif, 1992.
4. Əliyeva H. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu. Psixol.ü.fəls.dok. ...dis. avtoreferatı. Bakı, 2008.
5. Ağayeva X.Y. Müəllimin pedaqoji ustalığı təlimin səmərəliliyinin şərti kimi: Ped.ü.fəls.dok. ...dis. Bakı, 2011.
6. Nəsiyeva S. Müəllimin pedaqoji ustalığı fənlərarası əlaqənin səmərəli təşkilinin şərti kimi (pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərinin materialları əsasında): Ped.ü.fəls.dok. ...dis. avtoreferatı. Bakı, 2012.
7. Kərimova S.A. İlk pedaqoji kadr hazırlığında müəllim-tələbə münasibətlərinin səmərəli qurulması yolları: Ped.ü.fəls.dok. ... dis. Bakı, 2010.
8. Həsənlı O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadə: Ped.elm.dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2002.
9. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010.
10. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005.
11. Биско И.А. Концептуальный подход к разработке модели педагогического взаимодействия преподавателей и курсантов // Материалы научной конференции. Петродворец: ВВМУРЭ им. А.С. Попова, 1995, с.61-66.
12. Бисько И.А. Некоторые итоги экспериментального исследования педагогического взаимодействия. Петродворец: ВВМУРЭ им. А.С.Попова, 1990г. (межвузовская конференция), с.108-113.
13. Бисько И.А. Ценностный аспект проблемы взаимодействия / Материалы III Всероссийской научно-практической конференции “Современные проблемы экономической психологии и этики делового общения”. СПб.: СПб ГУЭФ, 2000, с.26-29.
14. Бисько И.А. Разработка диагностических методик для изучения личностного взаимодействия преподавателей и курсантов. Военная радиоэлектроника: опыт использования и проблемы подготовки специалистов / Материалы XI научно-технической конференции (межвузовской). Петродворец: ВМИРЭ, 2000, с.75-76.
15. Бисько И.А. Совместная деятельность педагога и учащегося как средство гуманитаризации образовательного процесса // Материал X межвузовской научной конференции ВМИРЭ, Петродворец: ВМИРЭ, 1999, с.37-40.

16. Бисько И.А. Методические пути развития педагогического взаимодействия между преподавателями и курсантами // Методическое пособие. Петродворец: ВМУРЭ им А.С. Попова, 1992, 98 с.

17. Бисько И.А. Методы активного взаимодействия преподавателей и курсантов в учебно-воспитательном процесс: Методическое пособие. Петродворец: ВМУРЭ им. А.С. Попова, 1999, 141с.

18. Бисько И.А. Педагогические основы взаимодействия преподавателей и курсантов в учебном процессе современной высшей военной школы: Монография. Петродворец: ВМУРЭ им А.С. Попова, 1992, 399 с.

19. Бисько И.А. Педагогическое взаимодействие как фактор развития личности преподавателя и курсанта. Военная радиоэлектроника: опыт использования и проблемы, подготовки специалистов / Материалы XI научно-технической конференции (межвузовской). Петродворец, 2000, с.9-16.

20. Бисько И.А. Ускоренный курс изучения немецкого языка. Учебное пособие. Л.: ЛОЛТ А, 1977, с.3-48.

21. Савич И.И. Формирование ценностного отношения курсантов военно-учебных заведений к педагогической деятельности офицера: Дис. ... канд.пед.наук. Екатеринбург, 2006.

22. Бонченков И.А. Подготовка курсантов военных вузов к построению гуманных отношений в воинском коллективе: Автореф. дис. ...канд.пед.наук. Омск, 2009.

23. Бабиц О.М. Формирование учебно-профессиональной субъектности будущих офицеров-воспитателей в процессе обучения в военном вузе: Воронеж, 2012.

24. Комиссаров, Сергей Михайлович. Формирование позитивного внутриколлективного взаимодействия курсантов в военном вузе: Дис. ...канд.пед.наук. Омск, 2009.

Аннотация

**Взаимные отношения между учителями и курсантами:
Анализ существующей литературы с проблемной точки зрения
Мурад Гамидов**

Текущая литература анализируется в статье, чтобы ознакомиться с уровнем изучения исследуемой проблемы. Исследования сосредоточены на отношениях учителя и ученика, взаимоотношениях учителя и студента, идентичности ученика и студента и, наконец, на отношениях учителя и кадета, и личности будущего офицера.

Ключевые слова: учитель, стажер, межличностные отношения, современная литература, анализ литературы.

Abstract

**The reciprocal relations between teachers and cadets:
The analysis of existing literature from problem point of view
Murad Hamidov**

The current literature is analyzed in the paper in order to be familiar with the study level of investigated problem. Research is focused on teacher-pupil, teacher-student relationships, pupil-student identity, and finally, teacher-cadet relationships and future officers' personality.

Keywords: teacher, trainee, interpersonal relationship, current literature, analysis of literature.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26.10.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 29.01.2019

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN HƏRB SİYASƏTİ TARİXİNDƏN

e.o. polkovnik Əzizağa Qəni-zadə

Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi

E-mail: yupiter57@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi siyasətinin tarixinə qısa ekskurs edilmişdir. 1918-1920-ci illərdə çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusilə ordu quruculuğu sahəsində inkişafa nail olmaq məqsədilə mühüm işlər həyata keçirmiş, bununla yanaşı, ölkənin ərazi bütövlüyünü çox yüksək səviyyədə təmin etmişdir. Bu dövrdə ordu quruculuğunun qanunvericilik bazasının yaradılması və digər zəruri məsələlərin həlli hökumətin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunun yaradılması, onun daim təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı hökumət bir sıra qanun və qərarlar qəbul etmişdir. Azərbaycan hökuməti ordunun təchizat və təminat məsələlərinin həllinə də daim xüsusi diqqət göstərmişdir. Məhz qəbul edilmiş həmin qanun və qərarlar Azərbaycan ordusunun təşkilində mühüm rol oynamışdır. Həmçinin məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi naminə daxili və xarici siyasətdə ordu siyasəti, qonşu dövlətlərlə aparılan danışıqlar və hərbi sahədə imzalanmış sənədlər və onların həyati əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xarici siyasət, “Mudros” müqaviləsi, hərbi nizamnamə, hərbi nazirlik, baş qərargah.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik tarixində müsəlman Şərqində ilk demokratik və parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını elan etdi. XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın çar Rusiyası və Qacar dövləti arasında iki yerə bölünməsi nəticəsində xalqımızın itirilmiş dövlətçiliyi yenidən bərpa edildi. Atılan bu şərəfli addımla istiqlaliyyətimizin elan edilməsi xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirdi.

Xalqın azad, demokratik quruluşunun mükəmməl modelini işləyib hazırlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması beynəlxalq əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Yenicə yaranmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini qorumaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, daxili düşmən qüvvələri zərərsizləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaq idi. Bu məqsədlə milli ordunun yaradılması işi həyati zərurətə çevrilmiş və dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən olmuşdur.

1917-ci ilin fevralında Çar Rusiyasında yaranmış ictimai-siyasi şərait 300 ildən artıq hökmranlıq etmiş Romonovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Çarizmin milli zülm siyasətindən cana doymuş digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da milli-azadlıq mübarizəsinə qalxdı.

Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsi ilə 1918-ci il mayın 25-də Tiflisin canişin sarayında Cənubi Qafqaz Seyminin bütün müsəlman fraksiyaları üzvlərinin növbədənəkənər iclası keçirildi [1, v.43] və X.Məlik-Aslanovun sədrliyi ilə keçirilən iclasda gürcülərin öz müstəqilliklərini elan etmək üçün almanlarla gizli danışıqlar apardıqları barədə məlumat verildi. İclasda aparılan müzakirələrdən məlum oldu ki, gürcülərin Cənubi Qafqaz Federasiyasının tərkibindən ayrılması məsələsi demək olar ki, qərara alınıb. İclasda iştirak edən bütün müsəlman fraksiyaları Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan edəcəyi təqdirdə Azərbaycanın da öz müstəqilliyini elan edəcəyi barədə qərar qəbul etdilər.

Mayın 25-də Cənubi Qafqaz Seyminin müsəlman fraksiyasının üzvlərinin Tiflisin canişin sarayında keçirilən iclasında müvəqqəti iclasın sədri təyin olunan X.Xasməmmədov öz məruzəsində mövcud vəziyyəti təhlil edərək qeyd etmişdi ki, Cənubi Qafqaz Respublikasına daxil olan fəal milli ünsürlər arasında heç vaxt birlik, dostluq və qardaşlıq münasibətləri olmamış, sözdə bir cür, işdə isə

başqa cür hərəkət etmişlər [2, v.43a-45]. Bunun bariz nümunəsi Kürdəmir istiqamətində bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı baş vermiş münaqişədir ki, bu hadisədə Azərbaycan türkləri köməksiz qalmış, gürcü hökumət üzvləri tərəfindən lazımi dəstək görməmişdir. Daha sonra X.Xasməmmədov nitqini davam etdirərək qeyd edir ki, "... Bu birliyin olmaması, xüsusilə özünü daha çox hökumətin iclaslarında bürüzə verir. Bu iclaslar vahid dövlət sistemindən çox ayrı-ayrı dövlətlərin bir-birilərinə etibarları olmayan nümayəndələrinin konfransı görüntüsü yaradır" [3, v.49-50].

Cənubi Qafqaz Seyminin mayın 26-na təyin olunmuş son iclasında onun buraxılması ilə Azərbaycanda Parlamentarizmin birinci dövrü (28.05.1918–16.11.1918) Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyət dövrü başladı.

1918-ci il mayın 28-də Müsəlman Milli Şurasının Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən ilk iclasında gündəlikdə duran əsas məsələlərdən biri Seymin buraxılması və Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı idi [3, v.49-50].

Xalqımız üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu iclasda Milli Şuranın üzvü X.Xasməmmədov, N.Yusifbəyli, Ə.Şeyxülislamov, M.H.Seyidov və başqaları öz məruzələrində Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsinin vacibliyini qeyd etdilər. Məsələnin ətraflı müzakirəsindən sonra iki nəfərin (S.M.Qənizadə və C.Axundov) bitərəf olması və 24 nəfərin yekdil qərarı ilə Cənubi Qafqazda Azərbaycan Cümhuriyyəti kimi elan olunması barədə qərar qəbul edildi [4, s.15].

Yenicə yaranmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri ölkənin müstəqilliyini qorumaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, daxili düşmən qüvvələrini zərərsizləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaq idi. Həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasət sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifəsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və sərhədlərini möhkəmləndirmək idi. Bu məqsədlə güclü və nizamlı milli ordunun yaradılması işi həyati zərurətə çevrilmiş və dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən olmuşdur. 1918-ci ilin noyabrında hərbi nazirin müavini təyin olunan general Səməd bəy Mehmandarov hökumətin ordu quruculuğu ilə bağlı qarşıda duran vəzifələrini açıqlayaraq demişdi: "Azərbaycan ordusunun yaradılması heç bir təcavüzkar məqsəd güdmür. O, yalnız dövlət sərhədinin müdafiəsi, dövlət daxilində qanun və qaydanın qorunması, mümkün olacaq anarxiyanın aradan qaldırılması, ayrı-ayrı qrupların soyğunçu basqınlarına son qoyulması məqsədilə yaradılmış və yaradılmaqdadır" [5, s.46].

Hökumətin baş naziri Fətəli xan Xoyski isə parlamentin 1918-ci il 20 dekabr tarixli iclasında Azərbaycan hökumətinin bölgədə sülh tərəfdarı olduğunu xüsusi vurğulayaraq deyirdi: "... Azərbaycan hökuməti nə keçmişdə, nə də indi ixtilafli məsələləri silah gücü ilə həll etmək arzusunda olmamışdır. Hərgah belə məsələnin həlli üçün silaha sarılmaq lazım gəlmiş isə də biz özümüz deyil, bizi məcbur etmişlər... Hökumət şimdi də belə müamələdə bulunacaqdır. Əks təqdirdə, hökumət özü öz gücü və qüvvəsilə Azərbaycan dövlətçiliyini hər bir təcavüzdən mühafizə edəcəkdir" [6, s.16].

Hökumət ordu quruculuğunu müstəqil dövlətin əsas sütunu kimi qiymətləndirir və onun siyasətə qarışmasını yolverilməz hesab edirdi. Bu nüans ordu quruculuğunun mühüm prinsiplərindən idi. Bu məsələ ilə bağlı ordunun baş qərargah rəisi (Baş ərkani-hərbin rəisi) general-leytenant M.Sulkeviç Zaqatala piyada alayının komandiri polkovnik Dibirova yazırdı: "Hər vasitə ilə siyasətə qoşulmaqdan uzaq olun. Bunun üçün başqa orqanlar mövcuddur" [7, 197].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə ordunun yaranması məsələsini prioritet məsələ kimi irəli sürmüşdü. Ölkədə ictimai-siyasi və daxili vəziyyətin ağır olması, bir tərəfdən bolşevik daşnak birləşmələrinin yerlərdə azərbaycanlı əhalini soyqırırma məruz qoyması, digər tərəfdən isə ərazi bütövlüyümüzün xarici işğal təhlükəsi ilə üz-üzə qalması ordu ilə bağlı bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini sürətləndirdi.

Belə ki, 1918-ci ilin iyun ayında ölkədə hərbi vəziyyət elan olundu. Əsası 1917-ci ilin dekabrında qoyulmuş Müsəlman korpusunun adı dəyişdirilərək Cümhuriyyətin elanından sonra iyunun 26-sı 1918-ci ildə "Əlahiddə Azərbaycan Korpusu" adlandırıldı. Bu korpusda xidmət etmək üçün zabıt kadrları hazırlamaq məqsədilə 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində fəaliyyətə başlayan

Milli Hərbiyyə məktəbinə 100 nəfər qəbul olunsa da, orada oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı çox idi [4, v.67, 69].

1918-ci il iyulun 11-də ölkədə səfərbərlik elan edildi və 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 və 1899-cu illərdə anadan olmuş müsəlman millətindən olanlar orduda xidmətə cəlb edildi [8, s.161].

Belə bir çətin siyasi dövrdə müstəqilliyini elan etmiş və ərazi bütövlüyünü qorumaq naminə hərbi köməyə böyük ehtiyac duyan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq müqaviləsini imzalamaqla ordu quruculuğunun inkişafı sahəsində ilk addımını atdı [9].

Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski Osmanlı dövləti adından isə ədliyyə naziri Xəlil bəy və Qafqazdakı türk ordularının komandanı Vehib paşanın iştirakı ilə imzalanmış ilk dövlətlərarası müqavilənin şərtlərinə əsasən Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizliyini təmin etməyi, ehtiyac olduğu təqdirdə isə ona hərbi yardım etməyi öhdəsinə götürdü [10, s.305].

Bütün bunlarla yanaşı, orduya dəstək məqsədilə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Osmanlı dövlətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Sazişə əsasən beşinci Qafqaz diviziyası, daha sonra isə Karpat cəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaqqala diviziyası Gəncəyə göndərildi. Azərbaycan korpusu ilə birlikdə bu hərbi hissələr Qafqaz İslam Ordusu adı altında Nuru paşanın komandanlığı altında birləşdi [11, s.14].

Lakin 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros (Mondros) müqaviləsi Osmanlı dövləti və eləcə də Azərbaycan üçün çox ağır sonluqla nəticələndi. Böyük Britaniya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan həmin müqavilənin 11-ci bəndinə görə, Osmanlı ordusu tezliklə Azərbaycanı tərk etməli, Bakı Antanta qüvvələri tərəfindən nəzarətə götürülməli idi. 1918-ci il noyabrın 17-də Antanta qüvvələri adından ingilis qoşunları Bakıya daxil oldu [12, s.20].

Osmanlı ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi ilə ölkənin müdafiəsinin təşkilində yeni mərhələ başlandı. Əsas məsuliyyət yeni yaranmaqda olan milli ordunun üzərinə düşürdü. Ordu quruculuğu sahəsində baş vermiş bir sıra nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə Nazirlər Şurası 1918-ci ilin noyabr ayının 1-də Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Hərbi nazir vəzifəsi ilk vaxtlar hökumətin sədri Fətəli xan Xoyskiyə, hərbi nazirliyin təşkili və ordu quruculuğuna rəhbərlik isə nazir müavini, 1918-ci il dekabrın 25-də isə hərbi nazir vəzifəsinə təyin olunan general-leytenant Səməd bəy Mehmandarova tapşırıldı [5, s.45].

1919-cu il yanvarın 15-də Hərbi Nazirliyin tabeliyində Ümumi Qərargah İdarəsi yaradıldı. Qərargahın nəzdində növbətçi general idarəsi, ümumi şöbə, ordunu atla təmin edən şöbə, nəşriyyat şöbəsi, hərbi xidmətdə olmayanlar şöbəsi, xəzinə, istehsalat işləri şöbəsi, qərargahın poçt stolu və onun jurnalist şöbəsi, yerli briqadalar idarəsi, yerli briqadalara tabe olan zabit qərargahı, həmçinin idarə və şöbələr fəaliyyət göstərirdi. Bu şöbə və bölmələr Azərbaycanın bütün döyüşən piyada, süvari, dəmiryol, dəniz donanması, ehtiyat mühafizəsi və b. hərbi hissələrinə nəzarət edir, döyüş planları hazırlayır, hərbi prokurorluğa, hərbi məhkəməyə, komendantlığa nəzarət edir, hərbi mühəndislik, xəritəçilik, hərbi xəstəxana, hərbi tibb qatarı, ərzaq mağazaları, hərbi sursatlar anbarı və şöbələrin işlərini təşkil edir, hərbi məktəblər üçün şagirdlər toplayırdı [13, s.162].

Qısa bir müddətdə hərbi nazirliyin aparatı formalaşdırıldı, ordu quruculuğu və ölkənin müdafiəsinin təşkili ilə bağlı "Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında" (25 fevral, 1919), "Hərbi məhkəmələr haqqında" (14 aprel, 1919), "Əxzə-əsgər şöbələrinin təşkili haqqında" (26 may, 1919), "Azərbaycanda yaşayan həkimlərin həqiqi hərbi xidmətə çağırılması haqqında" (16 iyun, 1919), "1915-ci ildə qəbul edilmiş Hərbi mükəlləfiyyət nizamnaməsinin 20-ci maddəsinə əlavələr edilməsi haqqında" (31 iyul, 1919), "Əsgərlikdən azad olunanlardan əsgəri vergilərin ləğvi haqqında" (16 oktyabr, 1919), "Bakı mövqe komandanlığının təşkili haqqında" (16 oktyabr, 1919), "Gəncə hərbi zavodunun ştatlarının və smetasının təsdiqi haqqında" (23 fevral, 1920), "Şuşa şəhərində hərbi-feldşer məktəbi açmaq haqqında" (26 aprel, 1920) adlı 9 qanun və həmin qanunların icrasının təşkili ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul edildi [6, s.20-21].

Cümhuriyyətin elanından sonra milli ordu quruculuğu sahəsində atılan mühüm addımlardan biri də milli üslubda hazırlanmış əsgər və zabit heyətinin hərbi geyimlərinin olması idi ki, bu məsələ ilə bağlı general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin rəhbərliyi ilə yaradılmış xüsusi komissiya məşğul olurdu. Bunun nəticəsi idi ki, 1919-cu ilin yanvarından ordumuz yeni geyim formasına keçdi [5, s.49].

Azərbaycan hökuməti yaxşı bilirdi ki, güclü ordu formalaşdırmağın ən vacib şərtlərindən biri də yaradılmış müxtəlif hərbi strukturlarda şəxsi heyətin mənəvi durumunun yüksəldilməsi məqsədilə onların qəhrəmanlıq nümunələri əsasında tərbiyələndirilməsi, qoşunların ərzaq və digər vasitələrlə yüksək səviyyədə təmin olunması, xüsusilə zabit heyətinin maaşlarının vaxtaşırı artırılması idi ki, bu da həm hökumətin, həm də hərbi nazirliyin daim diqqət və nəzarəti altında idi. Məhz bu diqqətin təcəssümü idi ki, 1919-cu ildə orduya ayrılan xərclər dövlət büdcəsinin 27,7%-ni (399, 4 milyon manat) təşkil edirdi [9].

Ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi naminə ordu ilə bağlı atılan addımlardan biri də xarici dövlətlərlə aparılan danışıqlar və hərbi sahədə imzalanan sənədlər idi.

Ölkədə mövcud vəziyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ordu quruculuğu işində qəti addımlar atmağa sövq edirdi. 1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etsə də, bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Elə həmin ilin sentyabrında general İ.Usubovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti hərbi geyim alınması məqsədilə İtaliyaya göndərildi. Lakin İtaliya hökuməti Azərbaycan ordusunun hərbi geyim ilə yox, avtomobil, aeroplan, proyektor, yataq vasitələri ilə təmin edə biləcəyini bildirdi. İki ölkə arasında imzalanan sazişə əsasən ölkəyə gətirilən mallar Azərbaycanın sovetlərin tabeliyində olduğu dövrə təsadüf etdiyindən Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi [14].

1919-cu ilin iyunun 9-da milli hökumət Denikin qoşunlarının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə yaratmasının qarşısını almaq məqsədilə şimal sərhədi istiqamətində, Abşeron və Bakının müdafiə sistemini yaratdı və bunun üçün qüvvə və vəsait ayırdı. Həmin bu müdafiə sistemləri iyunun 11-də 5 nəfərdən ibarət (Nazirlər Şurasının sədri, Hərbi nazir, Yollar naziri, Xarici İşlər naziri və Ədliyyə naziri) yaradılan Dövlət Müdafiə Komitəsinə tabe edildi. Bu komitəyə, həmçinin ümumi səfərbərliyin həyata keçirilməsi, ölkədə hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək və digər fəvqəladə tədbirlərin görülməsi səlahiyyəti də verilmişdi [15, v.149].

Denikinın yürüşünün əsas məqsədi Azərbaycanı və keçmiş Rusiya imperiyasının digər hissələrini geri qaytarmaq, Çar Rusiyasını yenidən bərpa etmək idi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 16-da Cənubi Qafqazın və öz ərazilərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Gürcüstan ilə hərbi saziş və hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında sənəd imzaladı. Xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov, hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov və Baş ərkanı-hərbin (baş qərargahın) rəisi Məmməd bəy Sulkeviç tərəfindən Tiflisdə imzalanan həmin müqavilənin şərtlərinə görə hər iki dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürürdü ki, onlardan hər hansı birinə hücum edilərsə, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri ilə buna qarşı çıxacaq, öz dövlətlərinin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlar aparacaqlar [5, s.49].

Hər iki ölkə arasında imzalanmış hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında sənədə əsasən Gürcüstan Azərbaycana həm hərbi texnika və sursatla, həm də hərbi kadrların hazırlanması işində kömək göstərməli idi. İmzalanan sənədə əsasən Azərbaycan Gürcüstandan 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min beşaçılan tüfəngi, 211 qılinc, 795 nizə və s. hərbi ləvazimat da aldı [9].

1919-cu ilin avqustunda ingilislərin Cənubi Qafqazı tərک edərkən Azərbaycan ordusuna verdikləri silahlar, həmçinin Gürcüstanın Azərbaycana müəyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəmirdi. Hərbi sursatlara olan ehtiyacı ödəmək üçün Hərbi Nazirlik hərbi zavod yaratmaq fikrində olsa da, bunun üçün külli miqdarda vəsait və qüvvə lazım idi. Yaradılacaq zavodun layihəsi, ştatları, xərclər smetası 1920-ci il fevralın 23-də parlamentdə təsdiq edilsə də, bu elə sənəd kimi də qaldı [14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikası arasında 1920-ci il yanvarın 20-də dövlət əhəmiyyətli daha bir qurum – birgə fəaliyyət göstərəcək Hərbi şura yaradıldı ki, bu şuraya da

Azərbaycan tərəfdən hərbi nazirin müavini Ə.Şıxlinski və baş qərargah rəisi M.Sulkeviç, Gürcüstan tərəfdən isə N.Odoşelidze və Kutateladze təyin olunmuşdular [6, s.25].

Hərbi Şüranın əsas vəzifəsi hər iki ölkə üçün təhlükəli sayılan düşmənləri, hərbi əməliyyatlar baş verə biləcək əraziləri öyrənmək, hərbi qüvvələrin döyüş hazırlığı vəziyyətinə nəzarət etmək və başqa mühüm vəzifələrlə məşğul olmaq idi [16, s.169-170]. Hökumətin ordu sahəsində atdığı ciddi addımların nəticəsi olaraq qısa bir müddətdə döyüş qabiliyyətli ordu yaradılmağa nail olundu. 1919-cu ilin sonlarında, artıq Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyadan ibarət idi. Birinci piyada diviziyasının qərargahı Gəncədə (diviziyanın komandiri general-mayor Cavad Şıxlinski idi), ikinci piyada diviziyasının qərargahı isə Bakıda (komandiri general-mayor İbrahim ağa Usubov) yerləşirdi. Gəncədə, yerləşən süvari diviziyaya isə general-mayor Teymur Novruz oğlu başçılıq edirdi. Gəncədə həmçinin birinci və ikinci artilleriya briqadaları da yerləşmişdir.

Azərbaycan ordusunun sərəncamında bu dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil, 2 hərbi gəmi var idi [14].

Ordunu yüksək peşəkar zabit kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürüldü, bununla yanaşı, İstehkamçılar, Şuşada hərbi feldşer və dəmiryol məktəbləri də təsis edildi.

Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının məhdud həddə olmasına baxmayaraq, səylə çalışaraq şəərəflə yerinə yetirdi. 1919-cu ildə 25 min nəfərlik milli ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında, əsasən, başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi [9].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 970, siy.1, iş 1, v.43.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 970, siy.1, iş 1, v.43a-45.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi f. 970, siy.1, iş 1, v.49, 50.
4. MDA, f.2918, siy.1, iş 3, v.67, 69.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I c., Bakı: Lider, 2004, 439 s.
6. Səfərov R. Cümhuriyyət ordusunun yaradılması haqqında bəzi qeydlər. "Kaspi" qəz., Bakı, 2014, 26 iyun, s.14.
7. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Bakı: Firuzan, 2014, 694 s.
8. Əhmədova A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti // Qanun, 2013, №7 (225), s.19-22.
9. İbrahimova A.Z. AXC-nin daxili siyasəti, 25 avqust 2011, <https://kayzen.az/blog/azerbaycan-tarixi/5541/axc-nin-daxili-siyaseti.html>.
10. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – dünyada ilk müsəlman Demokratik Respublikası. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/86130>
11. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 544 s.
12. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı: Adiloğlu, 2006, 216 s.
13. Süleymanov M. Səməd bəy Mehmandarov. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000, 376 s.
14. Əkbərov R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğunun qanunvericilik əsasları // Dövlət idarəçiliyi, 2016, № 1(53), s.159-166.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 100, siy.2, iş 7, v.149.
16. Азербайджанская Республика (1918-1920гг.). Документы и материалы, Баку: Элм, 1998, 616 с.

Аннотация

**Из истории военной политики Азербайджанской Демократической Республики
Азизага Гани-заде**

В статье представлен краткий исторический обзор военной политики руководства Азербайджанской Демократической Республики (1919-1920). Азербайджанская Демократическая Республика, существовавшая в крайне сложной внутривнутриполитической и международной обстановке 1918-1920 гг., претворила в жизнь значительные проекты во всех областях общественной жизни, особенно в области создания и развития Национальной Армии. Вместе с тем руководство республики на очень высоком уровне обеспечило территориальную целостность страны. В 1918-1920 гг. в центре внимания правительства страны были вопросы, связанные с создания законодательной базы военного строительства. Правительство АДР приняло ряд законов и решений в области создания, совершенствования и укрепления Национальной Армии. Азербайджанское правительство уделяло особое внимание решению вопросов снабжения и обеспечения Национальной Армии. Именно законы и решения правительства АДР сыграли значительную роль в организации Азербайджанской Национальной Армии. В статье исследуется также военная политика руководства АДР во имя укрепления защиты Отечества, обеспечения внутри политической стабильности в стране, укрепления международных позиций республики, анализируются переговоры, проведенные представителями АДР в исследуемый период с соседними государствами в военной области, документы, подписанные с этими государствами, определяется значение вышеупомянутых переговоров и документов.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, внешняя политика, Мудросский договор, военное строительство, военный устав, военное министерство, генеральный штаб.

Abstract

**From the history of military policy of Azerbaijan People's Republic
Azizagha Gani-zade**

The article is a short excursion to the history of the military policy of the Azerbaijan Democratic Republic. Azerbaijan Democratic Republic, which existed and functioned in very complicated internal and international conditions in 1918-1920, carried out significant projects in all spheres of the society, especially in the field of army building, providing the country's territorial integrity at a very high level. In this period, the government's focus was on setting up a legislative base for the army building and solving other necessary issues. Number of laws and regulations had been adopted by ADR to establish, to continually improve and strengthen the army building. The Azerbaijan government always paid special attention to the supply and maintenance of army. Just these laws and decisions played an important role in the formation of the Azerbaijani army. The article also investigates the military policy in the domestic and foreign policy, the negotiations with neighboring states and the documents signed in the military field and their vital importance for strengthening the country's defense during Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, foreign policy, Mudros agreement, army building, military court, military ministry, headquarters.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.10.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 23.01.2019

UOT 355/359

HƏRBİ DƏNİZ QÜVVƏLƏRİNİN GƏMİLƏRİNDƏ EKİPAJLARIN QİDALANMASININ TƏŞKİLİ

polkovnik Aydın Nəcəfov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə Hərbi Dəniz Qüvvələrinin (HDQ) gəmilərində müxtəlif şəraitlərdə şəxsi heyətin qidalanması üçün yeməyin hazırlanması və qəbulu xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

Açar sözlər: Hərbi Dəniz Qüvvələri, gəmilər, şəxsi heyət, yeməyin hazırlanması.

Hərbi Dəniz Qüvvələrinin (HDQ) gəmilərində şəxsi heyətin qidalanması müxtəlif iqlim zonalarında uzunmüddətli dəniz səfərləri zamanı döyüş hazırlığının xarakteri və məskunluq şəraitləri nəzərə alınmaqla təşkil olunur. Bir çox gəmi növlərinin konstruktiv xüsusiyyətləri ərzaq ehtiyatının çeşidi və miqyasını məhdudlaşdırır, yeməyin hazırlanma və qəbulu şəraitlərini çətinləşdirir. HDQ-nin gəmilərinin fasiləsiz səfərlərinin müddəti orta hesabla on beş gündən bir aya kimi davam edir. Səfər marşrutları istilik rejimləri tez-tez dəyişən müxtəlif iqlim qurşaqlarından keçir ki, bu da orqanizmin səfərin adət edilməmiş şəraitlərinə normal uyğunlaşmasına imkan vermir.

Çox vaxt suüstü gəmilər havanın xarici temperaturunun 32 və hətta 39⁰C-ni, nisbi rütubətliyi isə 80%-i keçdiyi aşağı qurşaqlarda üzür. Nəticədə, gəminin ştat ventilyasiyası olan otaqlarda belə havanın temperaturu tez-tez 30-39⁰C-yə çatır. İqlim dəyişkənliyinə uyğunlaşmamış şəxsi heyətə yüksək temperatur və rütubətli havanın uzunmüddətli təsiri nəbz tez-tez vurmasına və arterial təzyiqin aşağı düşməsinə, orqanizmin termotənzimləmə mexanizminin gərginləşməsinə və intensiv tərləməyə səbəb olur ki, bu da orqanizmin su itkisini artırır. Havanın temperaturu 30⁰C olarkən bir saat ərzində 300 qram, 40⁰C-də 1 kiloqramadək, 45⁰C-də 1 kiloqramdan çox tər ayrılır. Güclü tərləmə susuzluğa səbəb olur, lakin bədənin azalmış çəkisi istifadə edilən maye ilə kompensasiya olunur. Şəxsi heyətin iştahası azalır, yuxu pozulur və dözümlülük aşağı düşür. Mikroklimatdan başqa, şəxsi heyətin orqanizmə digər faktorlar, o cümlədən növbə çəkərkən yüksək əsəbi-psixoloji gərginlik, həmçinin hərəkətlərin və fiziki yükün məhdudluğu, səs və titrəyiş, otaqlarda yerləşdirilən aparatların yaratdığı ən yüksək tezlikli elektromaqnit sahəsi, günəş şüası və fırtınalı şəraitlərdə gəmi yırgalanmaları da ciddi təsir göstərir.

Bütün bunlar suüstü gəmi heyətinin balanslaşdırılmış rəşional qidalanmasının təşkilinə yüksək tələblər qoyur. O, uzun sürən səfər şəraitlərinə və xarakterinə uyğun və əlverişsiz məskunluq faktorlarının insan orqanizminə göstərdiyi mənfi təsirinə kompensasiyasına, şəxsi heyətin gücünün və döyüş qabiliyyətinin tamamlanmasına yönəldilmiş olmalıdır. Uzunmüddətli səfərlər zamanı suüstü gəmilərin şəxsi heyətinin enerji sərfi xeyli dəyişir, gün ərzində orta hesabla 14,7 MCal (3500 kkal) təşkil edir. Suüstü gəmilərin şəxsi heyətinin təminatı gəmilərin bazalaşma və səfər yerlərindən asılı olmayaraq dənizçi heyəti üçün ərzaq payı normaları üzrə həyata keçirilir. Bu norma ilə, həmçinin HDQ-nin gəmilərinin ştat üzrə ekipajlarının mülki fəhlə və qulluqçuları da təmin olunur. Zabitlər əsas ərzaqdan əlavə pay almırlar. Dörd saatdan artıq müddətə bazadan ayrılaraq dənizə çıxan heyətə əlavə ərzaq payı verilir. Bu normaya daxildir: 1-ci növ buğda unundan hazırlanmış qalet, ət konservi, şəkər, çay və şokolad.

Praktikada gəmilərdə qidalanmanın təşkilində ərzaqların cürbəcür əvəzlənməsinə ehtiyac olur, belə ki, səfərin müxtəlif dövrlərində və müxtəlif iqlim zonalarında şəxsi heyətin iştahası və dadbilmə hissiyyətləri eyni olmur. Gəmi ekipajlarının hərbi işinin xüsusi şəraitlərini nəzərə alaraq, bir aydan çox davam edən səfər zamanı ərzaq payının dəyəri hədlərində ərzaqların əvəz olunmasına (əvvəlcədən planlaşdırıldıqda) icazə verilir. Bu səfərin şəraitlərindən çıxış edərək qidalanmanı daha uyşuqan planlaşdırmağa imkan verir.

Qidalanmanın düzgün təşkil olunması üçün şəraitlər ən çox gəmilərin layihələndirilməsi və tikilməsi zamanı yaradılır. Ərzaqların saxlanması yeməyin hazırlanması və qəbulu üçün gəmilərdə ərzaq-qida təyinatlı kompleks otaqlar nəzərdə tutulur: azuqə kamera və anbarları, kambuzlar, kayut-kompaniyalar, yeməxanalar, yuma otaqları, çörəkbişirmə otağı. Gəmilərin konstruktiv xüsusiyyətləri heç də həmişə lazımi sahəsi və həcmi olan otaqlar ayırmağa imkan vermir. Bu da ərzaq ehtiyatlarının çeşidlərini reqlamentləşdirir, yeməyin hazırlama şəraiti və qəbulunun təşkilini çətinləşdirir.

Ərzaqlar dərəcəsindən asılı olaraq un və quru ərzaqların sutərkibli ərzaqlar, ət balıq, yağların ayrıca soyuducu ərzaq kameraları, yaxud da dondurulmuş ət və balığın saxlanması üçün bir kamerası nəzərdə tutulur.

Sutərkibli ərzaqların anbarında duzlu balıq, turşu və duzlu tərəvəz, tomat, bitki yağı, təzə kartof və tərəvəzlər saxlanılır. Fırtına zamanı ərzaqlar olan tara metal stellajlara quraşdırılır. Təzə kartof və tərəvəzlər havanın sirkulyasiyası üçün deşikləri olan taxta, yaxud xüsusi metal yeşiklərdə saxlanılır. Bəzi gəmilərdə təzə tərəvəzləri xüsusi tərəvəz anbarında yerləşdirirlər.

Uzunmüddətli səfərlərdə ərzaq otaqlarının sanitariya vəziyyəti, havalandırma və soyutma sisteminin işinin etibarlılığı və sazlığı yoxlanılır, dezinfeksiya və deratizasiya tədbirləri həyata keçirilir.

Suüstü gəmilərin səfər şəraitləri ərzaq otaqlarının tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə artıran ərzaq ehtiyatlarının yerləşdirilməsinin vacibliyini artırır. Buna görə də ərzaqların saxlanması üçün əlavə olaraq bu məqsədlə təyin olunmuş müxtəlif gəmi otaqlarından istifadə olunur. Ərzaqların bir hissəsi, hər şeydən əvvəl, üst göyərtədə və gəminin üst tikililərində yerləşdirilir.

Bununla əlaqədar olaraq suüstü gəmilərin uzunmüddətli səfərləri üçün ehtiyatların ən optimal variantının müəyyənəndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təzə və dondurulmuş ərzaqların əvəzlənməsi qidanın müxtəlifliyinin təmin olunması və ərzaqların saxlanılma imkanları nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Bəzi hallarda suüstü gəmilərin donutezaçılan nahar yeməkləri və digər konservləşdirilmiş ərzaqlarla təmin olunması məqsədəuyğundur. “Xüsusi kontingent üçün birinci və ikinci nahar yeməkləri” konservlərinə daha çox əhəmiyyət verilir. Onlar təxmini olaraq, ölkənin ərazi suları sərhədləri daxilində səfərlər yerinə yetirən suüstü gəmilərin ərzaq normalarının resepturası üzrə hazırlanır. Onları tənzimlənməyən temperaturda bir ildən az olmayan müddətdə keyfiyyətini yaxşı saxlayır və qidalanmanın müxtəlifliyini təmin edir. Bu yeməklərin tərkibinə cənub (şimal) istiqamətinə uzunmüddətli səfərlər zamanı saxlanması çətin olan kartof və tərəvəzlər daxil edilir.

Ümumilikdə, donutezaçılan nahar yeməkləri də daxil olmaqla, təzə ərzaq ehtiyatları ümumi tələbatın 50%-dən az olmayan hissəsini təşkil etməlidir. Bununla yanaşı, suüstü gəmilər tez xarabolan ərzaq ehtiyaclarını səfər rayonlarında təchizat gəmilərindən, ayrıca hallarda isə xarici ölkələrin limanlarından almaqla ödəmək imkanlarına malikdir.

Tara və bağlamalarda ərzaqların keyfiyyətinə tələblər əsas etibarilə sualtı qayıqlarda irəli sürülən tələblər kimidir. Suyadavamlı karton yeşiklərdən və yapışqanlı lentlə hermetikləşdirilən polietilenlə örtülən kartonların; polietilen içlikli karton yeşiklərin və digər suadavamlı və hermetikləşdirilmiş taranın, xüsusilə dənizdə gəmiləri təmin edərkən geniş istifadəsi tövsiyə olunur.

Suüstü gəmilərin çox böyük hissəsində bütün şəxsi heyət üçün yemək hazırlamaqdan ötrü bir ümumi kambuz (yemək hazırlanan yer) nəzərdə tutulmuşdur. Bəzi böyük tonnajlı gəmilərdə ayrıca kambuzlar vardır: biri zabitlər, digəri miçman, baş çavuş və sırası heyət üçün nəzərdə tutulub. Kambuzlara bişirmə, ət bölmə, tərəvəz bölmə otaqları, kambuz qablarının yuma otağı və çıxar (məxaric) anbarı daxildir. Gəminin dərəcəsi və ekipajdan asılı olaraq otaqların sayı çox ola bilər. Kambuzun bir otaqda olması kiçik tonnajlı gəmilərdə nəzərdə tutulmuşdur. Matros yeməxanasına bufet, qabyuyan və çörəkdoğrama yerləri daxildir. Kayut-kompaniya yanında bufet təchiz olunur. Kambuzun avadanlığı ərzaqların emalı üzrə işlərin mexanikləşdirilməsini və yeməyin bütün gəminin ekipajına və həmçinin əlavə kontingentlərə eyni vaxta hazırlanmasını təmin etməlidir.

Gəmilərin şəxsi heyəti sutkada 4 (dörd) dəfə qida qəbul edir: səhər yeməyi, nahar, axşam yeməyi və axşam çayı. İsti yemək 3 (üç) dəfə verilir – səhər yeməyinə, nahara və axşam yeməyinə, bu isə rasion qidalanmanın tələblərinə uyğundur. Enerji dəyərlərinə görə sutkalıq rasion aşağıda göstərilən miqdarlarda bölünür: səhər yeməyi 20-23%, nahar 35-40%, şam yeməyi 25%, axşam çayı 7-

10%. Yerinə yetirilən tapşırıqlardan asılı olaraq bu bölgü fərqli ola bilər (məsələn, gecə təlimləri zamanı).

Dövlət ərazi sularından kənara ezam olunan gəmilərin (məsələn, Həştarxan (RF), Aktau (Qazaxıstan), Türkmənbaşı (Türkmənistan) Pəhləvi (İİR) şəhərlərinə) ekipajlarına norma üzrə ərzaqların bölgüsü cədvəlində göstərilən ərzaqlar nəzərə alınmaqla tərtib edilir. Xüsusilə, normaya uyğun olaraq bəzi əvəzləşdirmələr aparmaqla, səhər yeməyinə hissə verilmiş ət, qəhvə, yaxud qatılaşdırılmış südlü kakao, kərə yağı, 1-ci növ buğda unundan bişirilmiş çörək planlaşdırılır. Axşam çayında 1-ci növ buğda unundan bişirilmiş çörək, kərə yağı, şəkər, çay, meyvə-giləmeyvə ekstraktından başqa, xəmirdən bişirilmiş məmulatlar (bulkalar, ponçiklər və s.) nəzərdə tutula bilər. Meyvə-giləmeyvə ekstraktı yemək masalarına verilən içməli suyun turşusunu artırmaq üçün istifadə olunur, təzə meyvələr isə istənilən qida qəbuluna verilə bilər.

Ərzaqların bölgüsü cədvəlini tərtib edərkən səhər yeməyinə şəxsi heyət tərəfindən yaxşı qəbul edilən yemək və ərzaqlar nəzərdə tutulmalıdır. Gecə istirahətindən sonra gəmi otaqlarında şəxsi heyətin iştahası pis olur, yarma qarnirləri tam istifadə edilmir, yeyilməmiş yemək qalıqları çoxalır. Buna görə də səhər yeməkləri üçün düyüdən, makaron məmulatlarından, kartof və tərəvəzlərdən qarnirlər hazırlamaq məqsədəuyğundur (plov, qiyməli makaron, kartof püresi ilə suda bişirilmiş, yaxud qızardılmış balıq və s.).

Təzə kartof və tərəvəz ehtiyatları məhdud olduqda “Xüsusi kontingentlər üçün birinci və ikinci nahar yeməkləri” konservlərindən iki cür yeməyin hazırlanması planlaşdırılır. Bu zaman nəzərə alınır ki, bir porsiyaya görə sutkalıq ərzaq payından 10 qr yağ, 86 qr yarma, yaxud 430 qr tərəvəz, birinci yemək üçün 50 və ikinci yemək üçün 150 qr ət saxlanılmalıdır.

Ehtiyac olduqda bütün isti yeməklər konservlərdən hazırlana bilər. Həm də saxlamadan sonra ərzaq payından qalan ərzaqlar (50 qr ət, yaxud 37,5 qr ət konservi, 90 qr balıq, yaxud 72 qr balıq konservləri; 425 qr tərəvəzlər) nahara və axşam yeməyinə soyuq qəlyanaltıların hazırlanmasında istifadə olunur, kərə yağı isə (15 qr) səhər yeməyinə, yaxud axşam çayına nəzərdə tutulur.

Cənub (şimal) istiqamətinə səfərlər zamanı döyüş hazırlığı üzrə məşğələlərin səhər və axşam saatlarında keçirilməsi tövsiyə olunur. Əsas qida qəbulunu (naharı) daha erkən saatlara planlaşdırmaq məqsədəuyğundur. İmkan daxilində yarmaları azaltmaq, tərəvəz və meyvələrin verilməsini artırmaq lazımdır. Verilən ət yağsız olmalı, mal ətinə üstünlük verilməlidir. Ərzaq ehtiyatlarında südlü yeməklərin hazırlanması üçün (şorbalar, sıyıqlar) quru süd ehtiyatı olmalıdır. Tropiklərdə isti yeməklər, yalnız ədviyyatlı, kəskin tamlı və qoxulu olarsa, iştaha ilə yeyilir və onlara tələbat olur. Kəskin (acı) və ədviyyatlı yeməklərə meyl, onlara qatılan ətirli tərəvəzlərin, ədviyyatların mədə şirəsinin artmasına və iştahanın oyanmasına kömək etməsi ilə izah olunur. Buna görə də ərzaq ehtiyatlarında qlutamin natrium (sutkada 0,5-1 qr), sarımsağın (5 qr), qurudulmuş acı bibərin və digər ədviyyatların olması və yeməklərdə onlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Qasırğada qarnirlə siyənək balığı, turşu və duzlu tərəvəzlərin daxil olduğu yeməklər, kəskin souslar planlaşdırmaq, kompot və kisellərin turşusunu artırmaq lazımdır.

Ərzaq bölgüsü cədvəli komandirin köməkçisi (təminat üzrə zabit) və gəminin tibb xidməti rəisi (feldşeri) tərəfindən tərtib olunur və imzalanır. Ərzaq bölgüsü cədvəlinin tərtib olunmasında baş instruktorkok (baş aşpaz) və bataler (gəmidə təchizat işlərinə baxan dənizçi) iştirak edirlər.

Yeməyin hazırlanması üzrə işlər üçün tələblər stasionar yeməxana şəraitindəki kimidir. Kambuzun işinə görə birbaşa cavabdehliyi baş instruktorkok (baş aşpaz) daşıyır. Gəmidə bir kambuz olduqda yeməyin ayrı-ayrı masa və qablarda, imkan daxilində ayrı-ayrı koklar tərəfindən bişirilməsi təmin olunmalıdır.

Yeməklərin ayrı-ayrı bişirilməsinə imkan olmadıqda yemək zabit və matroslara eyni ərzaq bölgüsü cədvəli üzrə hazırlanır. Dənizçi heyəti üçün dörd saatdan artıq müddətə bazadan ayrılaraq dənizə çıxan heyətə 150 qr 1-ci növ buğda unundan hazırlanmış qalet, 200 qr ət konservi, 30 qr şəkər, 1 qr çay və 10 qr şokolad ümumi ərzaq payına əlavə olunur. Zabitlərə həmin əlavə ərzaq payı gəminin kayut-kompaniyası vasitəsilə masaya verilir.

Kayut-kompaniya gəmidə zabitlərin kollektiv istirahət, məşğuliyyət, müşavirə və ümumi yemək yeridir. O, zabitlərin sıx ünsiyyət mərkəzi olaraq, onların vətənə sadıqlıq ruhunda tərbiyələnmələrinə imkan yaratmalıdır. Bundan əlavə, kayut-kompaniyada zabitlər dəniz döyüşünün aparılmasına, döyüş hazırlığına, şəxsi heyətin tərbiyəsinə, gəmi xidmətinin təşkilinə ümumi baxışlar işləyib hazırlayırlar.

Kayut-kompaniyada birinci şəxs gəmi komandirinin baş köməkçisi, o, olmadıqda isə orada iştirak edənlərdən vəzifəcə (rütbəcə) böyüyüdür. Kayut-kompaniyada gəmi komandiri, yaxud onun birbaşa rəisləri olduğu hallarda birincilik onlara keçir.

Hər bir halda gəmi komandirinin baş köməkçisinin, yaxud komandirin icazəsi ilə kayut-kompaniyaya xidmətdənkənar vaxtlarda miçman, çavuş və matroslar dəvət edilə bilərlər.

Kayut-kompaniyada hər yarım ildən bir seçilən zabit, ümumi masaya başçılıq edir. Gəmi komandirinin köməkçiləri və onlardan böyük şəxslər masa böyüyü seçilməməlidirlər. Seçkidən üç ay keçdikdən sonra masa böyüyünün bu ictimai vəzifəyə başqasının seçilməsi barədə məsələ qoymaq hüququ vardır. Zabitlər masa böyüyündən narazı olduqda o, istənilən vaxt yenidən seçilə bilər.

Masa böyüyü öz işində gəmi komandirinin baş köməkçisinin göstərişlərinə istinad edir. O, kayut-kompaniya inventarının vəziyyəti üzrə məsuliyyət daşıyır və qarson matrosların işinə rəhbərlik edir, kayut-kompaniya üçün ərzaq alınmasını və yeməyin hazırlanmasını təşkil edir. Kayut-kompaniyada qidalanmanın yaxşılaşdırılmasından (meyvə, tərəvəz və s. alınmasından) ötrü pul vəsaiti ayrılması haqqında gəmi zabitlərinin yığınağı qərar qəbul edir.

Zabitlər üçün yemək hazırlamaqdan ötrü gəmidə imkan olduqda ayrıca kambuz, yaxud gəmi kambuzunun bir hissəsi ayrılır. Yeməyi süfrəyə döyüş hissə komandirlərinin (xidmət rəislərinin) razılığı ilə gəmi komandirinin baş köməkçisinin təyin etdiyi matroslar gətirirlər. Kayut-kompaniyada qida qəbulu saatlarını gəmi komandiri müəyyən edir. Bir qayda olaraq, ümumi yemək vaxtı aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

- səhər çayı (səhər yeməyi) bayrağın qaldırılmasına 10 dəqiqə qalmış tamamlanmalıdır;
- nahar və şam yeməyi ekipajın nahar və şam yeməyi saatlarında təyin olunur.

Əlavə şam yeməyi kayut-kompaniyada qidalananların ümumi istəyi ilə gəmi komandirinin baş köməkçisinin təsdiqlədiyi saatlarda müəyyən edilir. Kayut-kompaniyada başqa vaxt süfrənin düzəldilməsi qadağandır, bu qayda iş, məşğələ və təlimlərdən kənar saatlarda və növbə dəyişildikdən sonra verilən çay üçün istisna edilir. Gəmi komandiri, əgər onun xüsusi təchiz edilmiş salonu yoxdursa, kayut-kompaniyada zabitlərlə qidalanır.

Kayut-kompaniyada zabitlərin masadakı yerlərini gəmi komandirinin baş köməkçisi müəyyən edir. Kayut-kompaniyada zabitlər müəyyən edilmiş geyim formasında olmalıdırlar. Orada üst geyimində, iş paltarında və papaqlı olmağa icazə verilmir. Miçman kayut-kompaniyaları üçün gəmidə (əgər gəminin quruluşu buna imkan verirsə) ayrıca yer ayrılır. Kayut-kompaniyada böyük baş bosmandır. Miçman kayut-kompaniyaları ilə əlaqədar zabitlərin kayut-kompaniyası haqqında yuxarıda şərh olunan müddəalara istinad etmək lazımdır.

Çavuş və matroslar şəxsi heyətin yeməkxanasında qidalanırlar. Xüsusi yerlərin (yeməkxananın) olmadığı gəmilərdə qidani yaşayış otaqlarında qəbul edirlər. Şərait imkan verirsə, qidani üst göyərtəyə çıxarılan masalarda qəbul etməyə icazə verilir. Çavuş və matroslar yaşamaq üçün yerləşdirildikləri otaqlarda qidalanmaq üçün masa və qablara elə qayda ilə bölüşdürülürlər ki, eyni manqanın çavuş və matroslarının yeməyi eyni qabdan olsun. Hər masada çavuşlardan biri böyük təyin olunur. Masanı qaydaya salmaq, onu yığışdırmaq, qab-qacağı yumaq, kambuzdan yemək almaq üçün masadakı böyük, bir qabdan qidalananların hamısını növbə ilə qab növbətçisi təyin edir. Gündəlik nizam qaydaları ilə təyin olunmuş saatda yeməyin hazırlanması başa çatdırılmalıdır.

Qida paylamazdan qabaq gəmi növbətçisi gəmi həkimini (feldşerini) cəlb etməklə yeməyin keyfiyyətini, yeməkxananın, qab-qacaq və avadanlığın sanitar vəziyyətini və payların nəzarət ölçülərini yoxlamalıdır. Bundan başqa, gəminin komandiri, yaxud onun göstərişi ilə gəmi komandirinin müavinlərindən biri hər gün yeməyin dadına baxır. Yeməyin dadına baxılmasının nəticələri qidanın hazırlanma keyfiyyətinə nəzarət kitabına yazılır.

Təyin olunmuş vaxtda gəmi komandirinin razılığı ilə gəmi növbətçisi (səfər zamanı – növbə zabit) yeməyin paylanmasına icazə verir.

Yerində olmayan şəxslər istisna olmaqla təyin edilmiş saatlarda nahara və axşam yeməyinə gəlməyən şəxslər üçün yemək saxlanılmır. Yerində olmayanlar xidmət növbəsindən, yaxud işdən qayıtdıqdan sonra qidanı bunun üçün təyin edilmiş yerlərdə alırlar.

Yerində olmayanların yeməyi soyuq yerdə iki saat saxlanmalı və verilməzdən qabaq isidilməlidir (qaynadılmalı, qızdırılmalıdır).

Gəmidənkənar iş naryadlarına təyin olunanlara yemək iş yerində çatdırılır. Hazır xörəyin çatdırılması mümkün deyilsə, işə yola düşməzdən qabaq komandaya quru ərzaq payı verilir. Gəmi naryadına başlayan növbənin üzvləri bütün şəxsi heyətə yemək paylanmazdan əvvəl qidalanırlar.

Hərbi hissənin (bölmənin) və yaxud desantın şəxsi heyəti yeməklə gəmi heyəti ilə ümumi əsaslarla gəmidə təmin olunur, yaxud sərbəst qidalanırlar. Təminat qaydası daşınan hərbi hissə (bölmə), yaxud desant komandanlığı ilə razılaşdırıldıqdan sonra birləşmə, ya da gəmi komandirinin qabaqcadan verilmiş sərəncamı ilə müəyyən edilir.

Az tonnajlı gəmilərin (kiçik suüstü döyüş gəmilərin, katerlərin, köməkçi gəmilərin və üzən baza vasitələrinin) ekipajlarının qidalanmasının təşkilinin xüsusiyyətləri ya onlarda kambuzların olmaması, ya da (kambuz olduqda) hava şəraiti səbəblərindən yeməyin hazırlanmasının mümkünsüzlüyü ilə şərtlənir. Hər iki halda bazalaşma məntəqəsindən sutka və daha çox müddətə ayrılmaqla həyata keçirilən səfərlər zamanı qidalanma dənizçi ərzaq payı üzrə sutkalıq təminat normalarına görə təşkil olunur. Bu ərzaq payına istilik tələb etməyən ərzaqlar (ət konservləri və ət-bitki konservləri, pendir, kərə yağı və s.) daxildir və hər qida qəbuluna çay (səhər yeməyinə, axşam yeməyinə və axşam çayına) və meyvə şirəsinin (nahara) verilməsi ilə üçdəfəlik qidanın təşkil olunmasını təmin edir.

Səfərin müddəti dörd saatdan çox, bir sutkadan az olarsa, kambuzu olmayan gəmilərin göyörtəsində əlavə dənizçi ərzaq payı normaları ilə (150 qr 1-ci növ buğda unundan hazırlanmış qalet, 200 qr ət konservi, 30 qr şəkər, 1 qr çay və 10 qr şokolad) nəzərə tutulmuş ərzaqlardan öynlərarası qidalanma təşkil olunur. Təminat normaları üzrə təmin olunmuş əsas qidanı şəxsi heyət dənizə çıxmadan əvvəl və qayıtdıqdan sonra sahil bazasının yeməxanasında alır.

Yaxşı hava şəraitlərində kambuzu olan gəmilərdə, həmçinin şəxsi heyətin daim yaşadığı gəmilərdə, yemək əsas təminat normalarına uyğun olaraq adi qaydada hazırlanır. Bu zaman sahil bazasının ərzaq bölgüsü cədvəlinə əsasən gündəlik qaimə-ərzaq bölgüsü cədvəli tərtib olunur.

Qəza və dənizdə məcburi dayanma hallarında aztonnajlı gəmilərdə ərzağın qəza ehtiyatı olur (9 nömrəli ümumqoşun ərzaq payı). O, döyüş postlarında yığılmış halda saxlanılır və yalnız komandirin icazəsi ilə xüsusi hallarda sərf olunur. Hər ekipaj üzvü üçün üç komplekt nəzərdə tutulur.

Gəminin (birləşmənin) tibb xidməti xüsusi qaydalara müvafiq olaraq içməli suyun keyfiyyətinə və su təchizatı sisteminin sanitar vəziyyətinə sanitar-epidemioloji nəzarəti həyata keçirir. Su gəmiyə gətirilərkən, çənlər doldurularkən və saxlanarkən onun çirklənməsinin qarşısını almaqdan ötrü tədbirlər görülür. İçməli su gəmiyə tibb xidməti rəisinin (feldşerin) icazəsi ilə və yalnız keyfiyyətini təsdiq edən analizlər olduqda qəbul edilir. İçmək üçün şirənləndirilmiş dəniz suyunun istifadəsi zamanı onun hazırlanma texnologiyasına riayət olunmasına gəminin tibb xidməti rəisi (feldşeri) nəzarət edir.

İçməli su çənləri vaxtaşırı yoxlanılır, təmizlənir, korroziya əleyhinə rənglənir, lazım gəldikdə dezinfeksiya edilir. Onlar mütləq gəmi həkiminin (feldşerinin) iştirakı ilə açılmalıdır. İçməli su sistemlərini təmizləmək, yaxud sementləmək üçün təyin olunmuş hərbi qulluqçular bu işi görməzdən əvvəl yuyunmalı, tibbi müayinədən keçməli, təmiz iş paltarları geyməli və həmin iş üçün xüsusi hazırlanmış uzunboğaz rezin çəkmələr geyməlidirlər. İçməli su bakları qıfıllanmalıdır. Otaqların gün növbətçilərinin nəzarəti altında baklar hər gün qaynadılmış su ilə yaxalanır və doldurulur. İçməli suyun verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş nasos və şlanqlar təmiz saxlanmalı və onlardan yalnız bu məqsədlər üçün istifadə olunmalıdır. Şlanqların üz hissələri fərqləndirici rənglə rənglənir və izahedici yazıları olur: "İçməli" su – ağ rəngli, "Yuyunmaq üçün" su – gümüşü rəngli, "Bortkənarı" su – yaşıl rəngli. İçməli su kəmərlərini yuyunma və bortkənarı su ilə birləşdirən

qapaqlar qıfıllanır və zəruri hallarda, yalnız elektromexanika döyüş hissəsi komandirinin icazəsi və gəminin tibb xidməti rəisinin (feldşerinin) razılığı ilə açılır.

Gəmi komandirinin təchizat üzrə köməkçisi (3–4-cü dərəcəli gəmilərdə – gəmi komandirinin köməkçisi) ərzağın gəmiyə çatdırılması və saxlanması, yeməyin hazırlanması, onun paylanması, hazır xörəklərin saxlanması, kambuz qab-qacağının yuyulması və yağdan təmizlənməsi, kambuzda və saxlanlarda bütün sanitar qaydalarına əməl olunması üçün məsuliyyət daşıyır. Gəmiyə gətirilən ərzaq yüksəkkeyfiyyətli olmalıdır. Gəmidə saxlanarkən ərzağın keyfiyyətinə gəmi komandirinin təchizat üzrə köməkçisi (təchizat xidməti rəisi) cavabdehdir, gəminin tibb xidməti rəisi (feldşeri) isə istifadə edilən ərzağın keyfiyyətinə nəzarət edir. Kambuz və kambuz qab-qacağı təmiz saxlanmalıdır.

Şəxsi heyətin, bir qayda olaraq, bir həftəlik yeyinti məhsullarının ərzaq bölgüsünü gəminin tibb xidməti rəisi (feldşeri) ilə birlikdə gəmi komandirinin təchizat üzrə köməkçisi (2-ci və 3-cü dərəcəli gəmilərdə – gəmi komandirinin köməkçisi) tərtib edir. Onu gəmi komandiri təsdiq etdikdən sonra ərzaq bölgüsü təyin olunmuş yerlərdə asılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin ərzaqla təminatı haqqında Əsasnamə. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2014, 95 s.

2. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin qidalanmasının təşkili haqqında Təlimat. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2016, 150 s.

Аннотация

Организация питания экипажей на кораблях военно-морских сил

Айдын Наджафов

В статье раскрыты особенности приготовления и приема пищи личным составом кораблей военно-морских сил.

Ключевые слова: Военно-морские силы, корабли, личный состав, приготовление пищи.

Abstract

The organization of the crew's feeding in the warships of the Navy.

Aydin Najafov

In this article it has been explained the characteristics of meal preparation for crews and its deliver in the warships of the Navy in various conditions.

Keywords: Navy, warships, crew, the preparation of meals.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.11.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.11.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 28.01.2019

UOT 355/359

BÖLMƏLƏRİN MÜXTƏLİF NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ İLƏ DAŞINMASININ TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

kapitan Elvin Həsənov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə döyüş fəaliyyətləri və əməliyyatlar aparılan zaman hərbi daşımaların təşkili və həyata keçirilməsi təcrübəsi nəzərdən keçirilir, həmçinin daşımaların lazımi səviyyədə təşkili üzrə tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: briqada, nəqliyyat, marş, daşınma, hərəkət.

Giriş

Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığı, döyüş əməliyyatlarının yüksək səviyyədə aparılması qabiliyyəti bütün növ nəqliyyatların (dəmir yolu, dəniz, hava, avtomobil) hazırlıq dərəcəsi, operativ daşımaların yerinə yetirmə hazırlığından və döyüş əməliyyatlarının istənilən şəraitdə bütün növ maddi-texniki təminatlarla fasiləsiz təmin olunmasından asılıdır.

Yerdəyişmə haqqında ümumi məlumat

Qoşunlar verilən hər hansı bir tapşırığı icra etmək üçün istənilən vaxtda, müvafiq yerdə toplanmanı təmin etmək məqsədilə quru yolu, dəmir yolu, su yolu, hava yolu və ya digər üsullarının birləşdirilməsi ilə mütəşəkkil surətdə yer dəyişir.

Yerdəyişmə məqsədli şəkildə qoşun qruplaşmalarının yaradılması, onların gücləndirilməsi və ya yeni istiqamətlərdə açılması üçün keçirilir.

Yerdəyişmə, adətən, cəbhə istiqamətində, cəbhəboyu və ya cəbhədən arxada aparıla bilər.

Qoşunların daşınması və daşınmaya qoyulan tələblər

Qoşunların dəmir yolu, hava və su nəqliyyatı, avtomobil vasitəsilə daşımaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, hərbi nizamnamələri, Müdafiə nazirinin müvafiq qərarı ilə müəyyən edilir.

NATO ölkələrində daşınma zamanı bölmələrə verilən tapşırıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

– hazırlıq dərəcəsi, asılı olaraq bölmələrin 24 saat, 3, 7, 15, 30, 45, 60, 90 gün ərzində çıxışa hazır olması tələb edilir;

– döyüş hazırlığı səviyyəsi və döyüş təminatı daim 90%-in üzərində olan bölmələr yüksək hazırlıq səviyyəsində olan bölmələrdir [5, s.18].

Bu bölmələrin daşınması əvvəlcədən hazırlanmış detallı daşınma planında öz əksini tapır.

Detallı daşınma planı (bölmənin şəxsi heyət, döyüş texnikası, silah-sursat, əşya-əmlak, ərzaq və yanacaq 100% komplektləşdirilmiş şəkildə) xüsusi kompüter programında hazırlanır.

Bölmə təyin olunmuş marşrut üzrə hərəkətə başlamaq üçün hazır olduğunu bildirməlidir. Bu mərhələdən sonra daşınma əməliyyatının idarə olunması, daşınmaya nəzarət koordinasiya və idarəetmə mərkəzi tərəfindən icra edilir.

Daşınma zamanı bölmələrə verilən tapşırıqlar, qarşılıqlı əlaqənin və idarəetmənin təşkili

Daşınmaya tapşırıqlar verilmədən bölmələrə göstərilir:

- daşınma marşrutu, cəmləşmə rayonuna çatmaqla icra ediləcək tapşırıqlar;
- hərbi əşyonların, komandalının (gəmilərin) nömrələri və sayı;
- yüklənmədən əvvəl təyin olunmuş başlanğıc rayonu;
- gözləmə, əsas və ehtiyat yükləmə rayonları;

- əsas və ehtiyat yükləmə və boşaltma stansiyaları;
- boşaltma və toplanma rayonları;
- döyüş təyinatı rayonu;
- bölmələrin rayonlara və yükləmə yerlərinə çıxma marşrutları, ardıcılığı və vaxtı;
- yüklənmənin (boşaltmanın) vaxtı;
- hərəkət zamanı daşınma pozulduqda (dayandırıldıqda) dərhal görülməli tədbirlər və fəaliyyət üsulları.

Hava hücumundan müdafiə bölmələrinə yuxarıda göstərilənlərdən başqa, yükləmə, hərəkət və boşaltma zamanı bölmələrin hava zərbələrindən qorunması üzrə tapşırıqlar aiddir.

Daşınmada qarşılıqlı əlaqə – daşınan briqadanın komandiri tərəfindən daşınmanın bütün dərinliyinə istiqamət, vaxt və daşınma növləri üzrə təşkil edilir.

Qarışıqlı əlaqənin təşkilinə, bir qayda olaraq, istifadə olunan nəqliyyat növü üzrə hərbi daşımaların nümayəndəsi də cəlb edilir.

NATO ölkələrində daşınma zamanı qarşılıqlı əlaqənin təşkili strateji səviyyədə xüsusi kompüter proqramları, peyklər, GPS sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Operativ və taktiki səviyyədə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərindən və rabitə vasitələrindən istifadə olunur [5, s.25].

Hərbi eşelonların (komandaların) daşınmaya hazırlanması üzrə briqada komandiri və qərargahın işi

Hərbi hissənin (bölmənin) daşınmasını hərbi əlaqə orqanları ilə birlikdə hərbi hissə komandiri təşkil edir. Daşımalar hər hansı səbəbə görə dayandırıldıqda onlar qoşunların daşınmasından yürüşə təcili keçidini təmin edə bilən tədbirləri nəzərdə tutmağa borcludurlar [3, s.7].

NATO ölkələrində daşınmanın planlaşdırılması qüvvələrin daimi yerləşmə yerindən əməliyyat bölgəsinə təhlükəsiz şəkildə daşınmasına və orada əməliyyat planına əsasən əməliyyatların keçirilməsinə yönəlmiş bir əməliyyat planıdır [6, s.31].

Türkiyə ordusunda hərbi hissənin MTT bölməsində 2 və ya 3 nəfər zabitlər var ki, onlar hərbi hissənin sülh və müharibə dövründə daşınmasının hesabatları və planını əvvəlcədən işləyib hazırlayırlar, həmçinin hərbi hissənin vaxtında daşınması və çıxışa hazırlanması, yüklənməsi və boşaldılmasına cavabdehdir.

Birləşmə komandiri daşınmaya niyyətini müəyyənləşdirdikdən sonra bu barədə əmr verir. Əmrdə göstərilir:

- bölmələrin daşınacağı istiqamətdə olan düşmən haqqında məlumat;
- daşınan bölmənin tapşırığı;
- daşınmaya niyyəti;
- bölmələrin tapşırıqları, hərbi eşelonların nömrəsi və sayı, əsas və ehtiyat yükləmə və boşaltma stansiyaları.

Dəmir yolu ilə hərəkət vaxtı daşınan hərbi hissənin komandiri vacib sərhədlərdə və qovşaq məntəqələrində olan böyük komandirin (rəisin) operativ qrupları, hərbi əlaqə orqanları vasitəsilə, lazımı gəldikdə dəmir yolunun istifadəsində olan naqillə və radorabitə, dəniz nəqliyyatı ilə daşınma zamanı isə bunlardan əlavə, gəmilərin radiostansiyası və işarə vasitələrindən istifadə etməklə bölmələri idarə edir.

Daşınan bölmənin (birləşmənin) komandirinin daşınmaya aid qərarı, hər bir nəqliyyat növü üzrə lazımı hesabatları əlavə etməklə, xəritə üzərində tərtib edilir [4, s.25].

Hərbi hissənin daşınma hesablamaları üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- şəxsi heyətin, bölmədə olan texnikaların sayı, çəkisi və əndazəsi;
- daşınan şəxsi heyətin vaqonlarda yerləşdirilmə normaları;
- hərbi eşelonla qatarın çəkisi və uzunluğu;
- hərbi qoşunları daşımaq üçün nəqliyyat vasitələrinin əsas xarakteristikaları;

- yolda hərəkət zamanı bütün növ təminat üçün güc və vasitələrin mövcud olması;
- daşınmanın məsafəsi, şəraiti və xüsusiyyətləri.

Hərbi hissənin qərargahına yuxarı qərargah tərəfindən aşağıdakı vacib məlumatlar verilməlidir:

- yuxarı komandirin daşınmaya niyyəti;
- bölmələrin daşınması üçün ayrılan dəmir yolu, hava nəqliyyatı və dəniz gəmilərinin tipi;
- daşınmanın yerinə yetirilmə şəraiti və xüsusiyyətləri.

Hərbi hissənin daşıma hesablamalarına aiddir:

İsrail ordusunda bölmə daşınmaya hazırlanan zaman bölmənin faktiki texnikalarını eşelonlaşdırmaqla hava nəqliyyatı ilə daşınma zamanı neçə ədəd yük təyyarəsinə, su nəqliyyatı ilə daşınan zaman isə neçə ədəd gəmiyə ehtiyac olduğu müəyyənləşdirilir və sifariş verilir [5, s.101].

Briqadanın dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınması

Qoşunların dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə daşınması hərbi nizamnamələrə, qoşunların daşınması üzrə təlimatlara, müvafiq nazirliklərlə razılaşdırılmış başqa normativ sənədlərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Müasir müharibə şəraitində dəmir yolu nəqliyyatı uzaq məsafələrə kütləvi daşımaları həyata keçirən ən münasib quru nəqliyyat növüdür. Müxtəlif yüklərin, qoşun, silah və bütün növ texnikaların dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə daşınması mümkündür. Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinin, hərbi hissələrin müharibə və sülh dövründə dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşımalarının yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsində böyük təcrübəyə malik olması tələb edilir.

Müharibə vaxtı qoşunlar daşındıqda, daşınmalar hazırlanan və yerinə yetirilən, eləcə də təchizatın bütün növləri üzrə əlavə tədbirlər həyata keçirilən zaman komandir və qərargahlardan, hərbi əlaqə və nəqliyyat orqanlarından dəqiq qarşılıqlı fəaliyyət və icraçılıq tələb olunurdu.

Dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşımalar üçün hazırlanan hərbi hissələrin (bölmələrin) daşınma planlarında aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- ağır döyüş texnikası olan bölmələrin eşelonlara qruplaşdırılması;
- təyin olunacaq yükləmə (boşaltma) rayonun yeri;
- bölmələrin yollanma ardıcılığı;
- yüklənəcək dəmir yolu stansiyası;
- yükləmə əməliyyatının müddəti;
- təyinat stansiyası və boşaltma əməliyyatının müddəti [3, s.28].

Hərbi eşelonların təşkili üçün dəmir yolu təqdim edir:

– şəxsi heyəti daşımaq üçün sərnişin və çıxarılabilən avadanlıqlarla təchiz edilmiş örtülü vaqonlar (adamları daşıyan daşınan vaqonlar), eləcə də yaralı və xəstələri daşımaq üçün vaqon-izolyator (Şək. 1).

– daşınma 24 saatdan çox həyata keçirilən zaman fəaliyyət göstərən səhra mətbəxi və avtomobillərin kuzalarda yerləşdirilməsi mümkün olmayan maddi vəsaitlər, eşelonda daşınan digər hərbi texnikaları daşımaq üçün örtülü vaqonlar;

– daşıma zamanı müəyyən edilmiş temperatur rejiminə riayət olunmasını tələb edən ərzaqları və digər maddi vəsaitləri daşımaq üçün izotermik və refrijerator vaqonlar;

– iriçaplı silahları və hərbi texnikaları daşımaq üçün platformalar, örtülü yarımvaqonlar.

Yükləmə-boşaltma yerlərinin hazırlanması. Hərbi yükləmə-boşaltma yerlərinə aşağıdakı əsas elementlər daxildir:

– daimi (stasionar) yükləmə-boşaltma hərbi platforması və yaxud üstünə yığılıb sökülən apparellə qurulmuş hərbi meydança;

- yükləmə-boşaltma platforması və ya meydançasına yaxınlaşma yolları;
- xüsusi qurğular, yükləmə-boşaltma avadanlıq, material və alətləri [3, s.18]

Hərbi eşelonun yüklənməsi, yükləmə planına uyğun olaraq eşelon rəisinin komandası (əmr) ilə başlanır. Silah və hərbi texnikaların yüklənməsi, bir qayda olaraq, əldə olan yükləmə-boşaltma qurğularını, avadanlıqlarını istifadə etməklə geniş cəbhədə tez və mütəşəkkil həyata keçirilir. Hərbi eşelonun daşınması üçün nəqliyyat sənədlərinin tərtibatı yükləmə ilə eyni vaxtda aparılır. Bölmənin yüklənməsinə onun komandiri cavabdehdir. O, bölmənin yüklənməsinə nəzarət, silah və hərbi texnikanın düzgün yerləşdirilməsi, bərkidilməsi və maskalanmasını təmin edir. Dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin tərkibində silah və hərbi texnikaların bərkidilməsi və hərbi eşelonun daşınmasına nəqliyyat sənədləri tərtib edildikdən sonra yükləmə qurtarmış hesab edilir (Şək. 2) [3, s.22]. Yükləmə stansiyasında dəmir yolu sahəsinin (stansiyasının) hərbi komendantı və eşelon rəisi silah və hərbi texnikaların yüklənməsinə təqdim olunmuş dəmir yol nəqliyyat vasitələrində yerləşdirilmə qaydasını təyin edir və eşelonun yükləmə planını tərtib edir.

Şək. 1. Şəxsi heyəti daşımaq üçün örtülü vaqonlar

Şək. 2. Hərbi texnikanın bərkidilməsi

Hərbi eşelon silah, hərbi texnika və material vasitələri, onların boşaltma yerlərinə görə yerləşdirilir və hərbi texnikaların yük kabinaları və qoşqu arabalarından maksimal istifadə olunur. Döyüş sursatı ehtiyatları ayrı-ayrı vaqonlara yüklənir [2, s.23]

Hərbi eşelonun hərəkəti. Hərbi qatarlar hərəkət qrafikində müəyyən edilmiş sürətlə dəmir yolu ilə hərəkət edir. Hərbi qatarların hərəkətinin növbəliliyi komandanlığın təyin etdiyi ardıcılığa uyğun olaraq, hərbi əlaqə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Yolda hərəkət olan zaman silah və hərbi texnikaların bərkidicilərinin vəziyyətinə daima nəzarət olunmalıdır. Hərbi eşelonun rəisi yolda hərəkət zamanı telefon rabitəsi və ya radiorabitə, işıq və səs işarələri ilə, eləcə də çaparlardan istifadə etməklə bölmələri idarə edir. O, adətən, eşelonun ortasında yerləşir, qarovul rəisi, müşahidə postları, hava hücumundan müdafiə vasitələri qrupunun və bölmələrin komandirləri, lokomotivin maşinisti ilə telefon əlaqəsi vardır.

Hərbi eşelonun boşaldılması. Eşelonun boşaldılması həm təyinat stansiyasında, həm də müvəqqəti yükləmə-boşaltma rayonlarında həyata keçirilə bilər. Eşelonla qatar boşaltma stansiyasına çatan zaman eşelonun rəisi dəmiryolu sahəsinin hərbi komendantından, o, olmayan yerlərdə isə stansiya rəisindən boşaltma qaydası haqqında göstəriş alır. Boşaltma eşelon rəisinin komandası ilə başlanır.

Hərbi eşelonların su nəqliyyatı ilə daşınması

Bölmələri daşımaq üçün dəniz gəmilərinin seçilməsi, gəmiçilik limanı, tibb xidməti, hərbi əlaqə orqanlarının nümayəndələri və gəmi kapitanı tərkibində donanma rəisinin təyin etdiyi komissiya tərəfindən icra olunur. Komissiya hərbi eşelonu daşımaq üçün gəminin yararlığını, onun hazırlanma müddətini təyin və bu barədə akt tərtib edir.

Daşınan hissə və bölmələrin döyüş qabiliyyətini saxlamaq məqsədilə onların ayrı-ayrı nəqliyyat və gəmilərə yüklənməsini gücləndirici və ehtiyat maddi vasitələrlə tam tərkibdə icra etmək lazımdır.

Yükləmə-boşaltma yerlərinin hazırlanması. Eşelonları dəniz gəmilərinə yükləyən (boşaldan) zaman istər hərbi, istərsə də ümumi istifadə üçün təyin edilmiş daimi və ya müvəqqəti düzəldilmiş yükləmə-boşaltma yerlərindən istifadə oluna bilər.

Yükləmə-boşaltma yerlərində aşağıdakılar olmalıdır:

- körpülər;
- limana yaxın ərazi tərəfdən körpüyə gələn yollar;
- yükləmə avadanlıqları, xüsusi qurğu və yükləmə qrupları. [3, s.36]

Eşelonu yükləmək (boşaltmaq) üçün yükləmə-boşaltma yerlərinin hazırlanmasına daxildir:

- körpünün texniki vəziyyətini yoxlamaq, onu yükləməyə (boşaltmaya) maneçilik yaradan kənar əşyalardan azad etmək;
- lazım gəldikdə müvəqqəti və ya üzən körpünü quraşdırmaq;
- körpüyə gəlmək üçün yolları hazırlamaq.

Hərbi eşelonun yüklənməsi. Gəmiyə yükləmə gəmi kapitanı buna icazə verdikdən sonra eşelon rəisinin komandası ilə başlanır.

Silah və hərbi texnikaları yükləmək (boşaltmaq) üçün yükqaldırıcı və limanın başqa yükləmə-boşaltma vasitələri istifadə edilir. Silah və hərbi texnikaların gəmilərə yüklənməsi komandır və liman (gəmi) mütəxəssislərinin rəhbərliyi altında aparılır.

Bölmə komandirinin komandası ilə silah və hərbi texnika gəminin bortuna yaxınlaşdırılır, müəyyən yerdə dayandırılır və gəmiyə yüklənməsi üçün hazırlanır. Gəmidə hərbi eşelon silah və hərbi texnikalarının etibarlı və düzgün bərkidilməsinə gəminin kapitanı cavabdehdir. Daşıma zamanı bölmə komandirləri və gəmi mütəxəssisləri silah və hərbi texnikaların etibarlı bərkidilməsinə daimi nəzarət etməlidirlər.

Hərbi eşelonun boşaldılması. Eşelon boşaltma məntəqəsinə çatdıqda eşelon rəisi yollarda hərbi komendantdan, o, olmayan yerlərdə isə liman rəisi və ya onların nümayəndələrindən boşaltma qaydaları haqqında göstəriş alır.

Qoşun avtomobil daşımalarının təşkili və növləri. Xüsusiyyətləri və təyinatından asılı olaraq qoşun avtomobil daşımaları aşağıdakılardır:

- əməliyyat – bölmələrin döyüş texnikalarının daşınması;
- insan – şəxsi heyət və hərbi komandaların daşınması;
- təchizedici – döyüş texnikaları və digər hərbi yüklərin daşınması.

Əməliyyat daşımalarını ümumqoşun qərargahları, digərlərini isə MTT orqanları planlaşdırır.

Daşınma istiqamətinin sayı, daşınma halqası, işin davamiyyəti, qüvvə və vasitələrin mövcudluğu, yükləmə-boşaltma şəraiti, yol şəraiti, yol təminatı və digər faktorlardan asılı olaraq daşıma birbaşa, tək maşın və ya kolonlarla təşkil olunur.

Birbaşa üsul – bölmələrin şəxsi heyəti, döyüş texnikaları və yaxud döyüş sursatlarını yükləmə məntəqəsindən boşaltma məntəqəsinədək nəqliyyat vasitələrini dəyişmədən təşkil olunan daşıma üsuludur.

NATO ölkələrində avtomobillə qoşunların daşınmasının təşkili avtomobil kolonları ilə dislokasiya yerlərindən dəniz limanı, hava limanı və dəmir yolu stansiyalarına qədər icra olunur. Əməliyyat ərazisində isə kiçik kolonlarla sürətli daşıma təşkil edilir [5].

Nəticə

Aparılan araşdırmalar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, ehtiyat briqadalarda yeni tədris ilinin başlanğıcında hesabatlar hər bir nəqliyyat növü üzrə yenidən işlənməli və bölmələr hər zaman daşınmaya hazır vəziyyətdə olmalıdır. Bununla yanaşı, daşınmaya cəlb olunan bölmələrdə döyüş texnikası, silah-sursat, artilleriya mərmiləri çeşidlənməli və hər zaman daşınmaya hazır vəziyyətdə olmalıdır. Hazırkı vaxtda ordu korpuslarının ərazisində olan yükləmə, boşaltma stansiyaları düşmən tərə-

findən tam müşahidə olunur. Düşmənin müşahidəsindən və uzaq mənzilli silah və raketlərinin zər-bələrindən qorunmaq məqsədilə apparell stansiyaların hazırlanması və istifadəsi məqsəduyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə Döyüş Təlimatı I hissə. Briqada, Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015, 406 s.
2. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə Döyüş Təlimatı II hissə. Tabor, bölük, Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015, 436 s.
3. “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində Dəmir yolu, Dəniz və Hava nəqliyyatı ilə qoşun daşınması haqqında” Təlimat. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2015, 231 s.
4. Rüstəmov G. Yerdəyişmə, marş və daşınma qaydaları // Hərbi bilik, 2016, № 6, s.25-41.
5. NATO standart AJP-4.4 Allied Joint movement and transportation doctrine. Edition B Version, NATO standardization agency, 1 may 2013, 200 p.

Аннотация

Особенности транспортировки отделений в различных видах транспорта

Эльвин Гасанов

В данной статье рассматривается анализ положительного осуществления и организации перевозок в армиях государств мира на основе боевого опыта ведения войн и военных конфликтов за последние время, а также представлены предложения по использованию положительного опыта по осуществлению качественных перевозок.

Ключевые слова: бригада, стартер, транспорт, движение.

Abstract

Peculiarities of transportation of sections by various means of transport

Elvin Hasanov

This article examines the analysis of the positive implementation and organization of transport in the armies by the states of the world on the basis of combat experience of waging wars and also offers suggestions on the use of positive experience in implementing high quality transportation.

Keywords: brigade, transportation, starter, transportation, movement.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.11.2018

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.12.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 26.01.2019

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlər-arası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şə-kildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və tele-fon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5-6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflər-dən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunma-lı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, mə-qalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər) ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным нап-равлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, нацио-нальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы долж-ны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учё-ное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов),

адрес электронной почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventures, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black color. After this information, key words in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5-6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description of the references, the requirements 10.2–10.4.6 “References” which is in force of “Rules for application of Dissertations” instruction of Supreme Attestation Commission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality for the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be seriously scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

